

ÉPÍTKEZÉS

A népművészet témakörei közül az építészet tanulmányozása mindig sokféle tanulsággal jár. Bármely nép, néprajzi táj, csoport vagy helyi közösség építésze az adott természeti, gazdasági és társadalmi körülmények egymásrahatásának eredménye s egyben tükré is. Ugyanakkor bármely népi építészet vizsgálatakor felismerhetők az emberi észjárásra egyetemesen jellemző elemi megoldások, a nép egészében vagy jelentős részében, illetve vidékenként élő hagyományos-szokásos eljárások és szabályok, valamint a szóban forgó néprajzi táj, falucsoport viszonyaival és sajátos fejlődésével kapcsolatos helyi jelenségek.

Mivel a népi épületek, akár csak a termelőeszközök, az ember életfenntartását, anyagi életét közvetlenül szolgáló és a természeti környezettel szoros összefüggésben alakult objektumok, elhelyezésük és csoportosításuk, akár csak építőanyaguk, építőtechnikájuk, beosztásuk és alakjuk mindenekelőtt a gyakorlati funkcióval és lehetőségekkel kapcsolatos. A magamutogató, közösséghez szóló, jelképes vagy díszítő szándék rendszerint csak további elemzések során mutatkozik. Különösen áll ez az olyan szegényebb falucsoportok hagyományos építkezésére, mint a csángóság is, ahol a feltétlenül szükségesen túl alig telhetett egyéb — társadalmi vagy díszítő — szempontok különös érvényesítésére.

A moldvai csángóság népi építészetének tüzetes sorra vétele — így a falutelepülés, közös használatú építmények, telekelrendezés, udvarbeli épületek, az építés kellékei és módjai, épületszerkezet és beosztás — mégis lehetővé teszi, hogy az egyszerű leíráson túl bepillantást nyerjünk egy sajátos népi térkialakító és építőtevékenységbe, amely korlátolt lehetőségei mellett is, vagy éppen ezért, roppant józanságról, leleményességről, formaérzékről és teremtőkészségről tanúskodik. Ez utóbbi erények hangsúlyos kiemelését — szemben a pár éve közölt *Csángó néprajzi vázlat* c. munkám építkezést tárgyaló fejezetével¹ — itt elsőrendű feladatommak tekintem. Ezt szolgálja az 1954. évi együttes kiszállásunk idején végzett gyűjtésem fokozott felhasználása, s mindenekelőtt a gazdag képanyag alkalmazása.² A képanyag itteni „bőségét” és sokféleségét (távlati, szerkezeti, részlet-, metszet-, alap- és helyszínrajz, fényképek) nyilvánvalóan indokolja a népművészeti szempontú vizsgálat, amelyben a képek a szöveggel azonos jelentősége van.

TELEPÜLÉS

A csángóságnak vagy legalábbis zömének csíki és háromszéki eredetére mutat, hogy a csángó lakosságú települések jelentős része — számos falu és néhány vásároshely is — a Székelyföldet kelet felől határoló Kárpátok szorosai felől a Szeretnek tartó mellékfolyók mentén található. A Csíkból s Háromszékből való kivándorlásnak azonban e Tatros, Ojtoz és Tázló menti településsorok inkább csak irányát jelzik, mert a fő cél a Bákó környéki *Szeret-tere* vagy — mint még nevezik — *Mezőség* földművelésre és halászatra alkalmas tája lehetett, hiszen most is ott található, a széles folyóvölgy árterületét szegélyező alsó terasz peremén a csángó lakosság zöme (l. a Bevezetőhöz mellékelt térképvázlatot). E „mezőségi” falvak lehetőleg a Szeret felé tartó kis patak völgyek lapály felőli, széltől védett öbleiben keletkeztek, bő ivó-

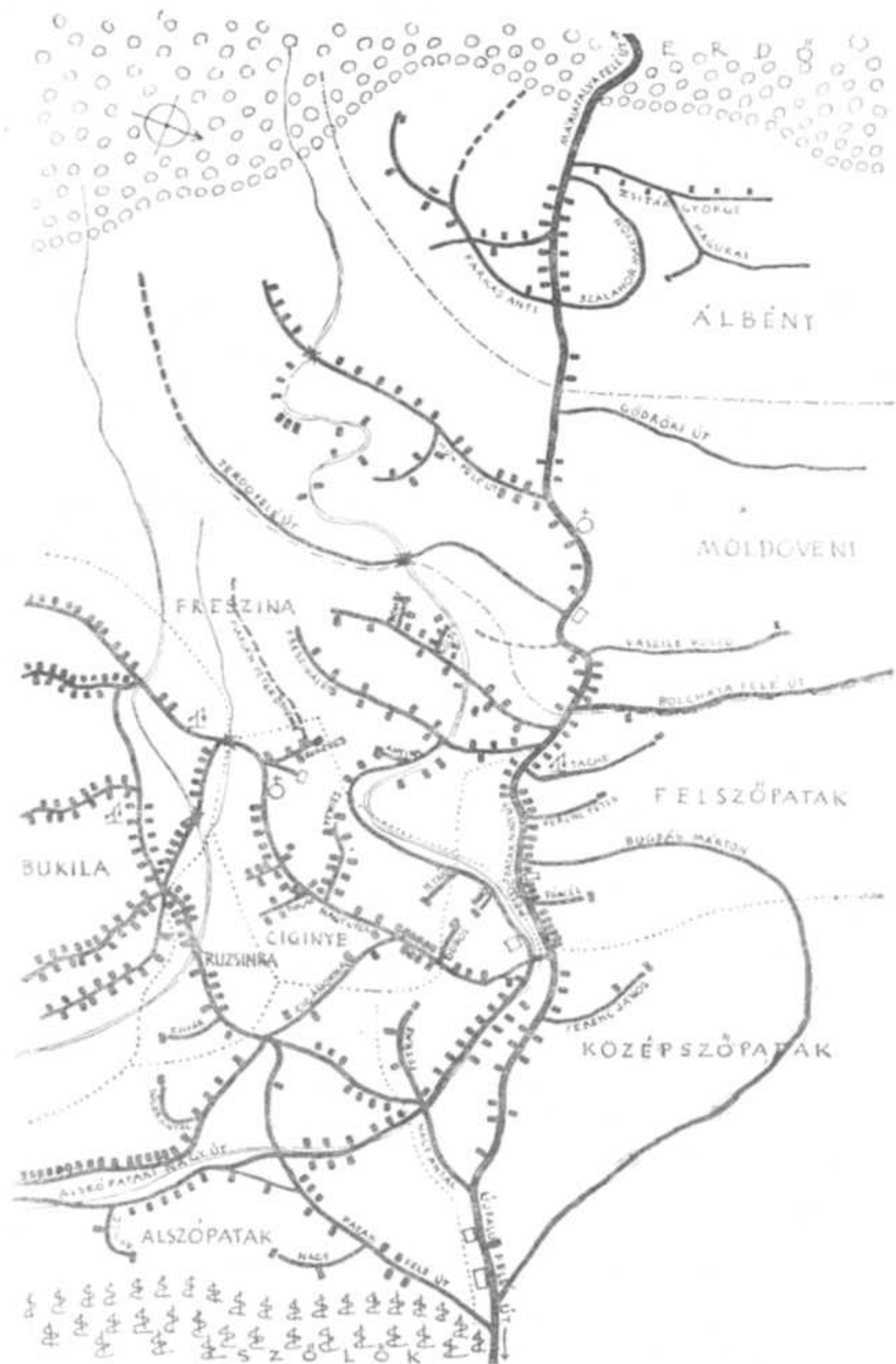
vizű források körül, sőt lehetőleg sóskutak közelében is. Így pl. Bogdánfalván, Klézsén jó sóskút van, nem is beszélve az Akna környéki és a Sós-Tázló menti falvakról.

A minden külső (vagy felső) irányítás nélkül települt és fejlődött falvak, régi falvaink nagy részéhez hasonlóan, alakitanilag az ún. kusza-halmazfalvak csoportjába tartoznak (1—3. fk). Ez azonban csak külső képlet, mert közelebbről megismerve azt látjuk, hogy a csíki és kászoni székely falvak tízes rendszeréhez hasonlóan a csángó falvak is vérségi alapon keletkezett, a településföldrajzi adottságoknak megfelelően egymástól kissé távol vagy már mármásba is olvadt több falurészből állanak. Így pl. Lujzikalagor Nagy- és Kiskalagor már teljesen összeépült, valamint Oszebic patakon túli „falu”-ból áll; Lészped részei pedig *Lészped* (központi rész), *Rácsilla*, *Ciginyehegy*, *Dullóhegy* és *Ignáchegy*, Bogdánfalva meg éppen 9 részből áll: *Alsó*-, *Középső*- és *Felsőpatak* (az eredeti Bogdánfalva), az oldalas helyen fekvő *Bukila*, *Ruzsirtka*, *Ciginye* és *Freszina*, a patak felső szűk völgyében meg a román településű *Moldovány* és *Álbény* (1). Újabb kirajzása a Szeret partjára települt szegény halászfalu, *Trunk*, valamint az első világháború utáni földosztáskor keletkezett *Újfalva*. E falurészek tehát jobbra már egybe is olvadtak — közös határuk van, egyházilag is régóta összetartoznak, bár külön kápolnájuk s esetleg temetőjük is van —, s legfeljebb kis dombvonulat, hegyei vagy mély patakárok választja el őket egymástól.

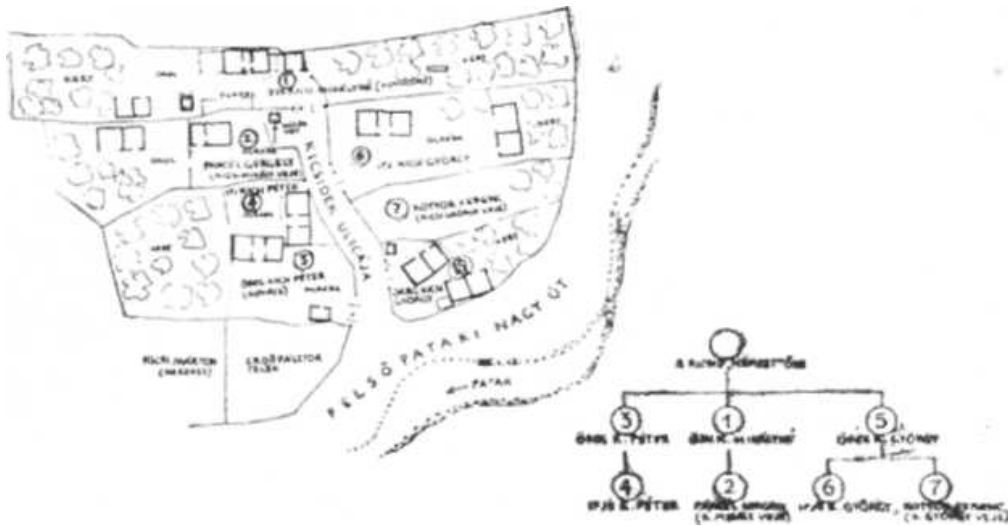
A falu közt kanyargó utcák is kétfélek lehetnek: a település derekán átfolyó patak köves medre, valamint a telkekkel beépült emelkedések, dombok élei; mindkét esetben biztosítható — karbantartás nélkül — a viszonylagos sármentes közlekedés. E fő közlekedési utakból ágaznak ki aztán minden irányban a kisebb *ulicák*, rendszerint zsákutcák, amelyek, mint neveik is mutatják, az egyes nemzetekhez (nemzetségek, közös ősz leszármazottai) tartozó családok *életei* (telkei) csoportjához szolgálnak bejáró útként (2—4). Ez a zsákutcai és nemzetségi telekcsoportosulás egyaránt jellemző a Szeret, Tázló és Tatros völgye régi csángó falvaira. Több ilyen zsákutcás telekcsoportnak pontosan ismerjük nemcsak jelen szerkezetét, de keletkezése módját is; ez pedig megerősíti nem csupán formai, de lényegi, tartalmi egyezésüket a csíki-kászoni s más székely falvak nemzetségi-zsákutcás településeivel.³ Mindkét esetben az egykori nagy (bő) telek utódok közti osztódásakor keletkezett az új telkek közt ezek közös bejárójául fenntartott keskeny szalagocska, mely végül is az ősi telek mélyén fekvő ősi házhely előtt ér véget. Innen van, hogy e zsákutca nem családi, de nem is községi, hanem a telekcsoportot alkotók nemzetségi tulajdona, melyet a *vérek* (rokonok) közös elhatározással kapuval is elzárhatnak a falu utcája felé.

E nemzetségi telekcsoportos-zsákutcás településrendszer ma is eleven, fejlődő, megtalálható az alakulás különböző szakasza. Így pl. Bogdánfalván számos helyen az utcától messze fent magasló házhoz a hatalmas telken át vezet az ösvény vagy szekérút (Ferenc Péter, Ferenc János, Páncél Mihály, Süller Anti, Petrás, Dogár, Zsitár, Magdó stb. *élete*), legtöbb esetben azonban az egykori nagy telek rég feloszlott, s az utódok kisebb telkei a közösből hagyott *ulica* két oldalán sorakoznak (Nagyok, Petrások, Kicsidek, Fenyős Mihály ulicája stb.).

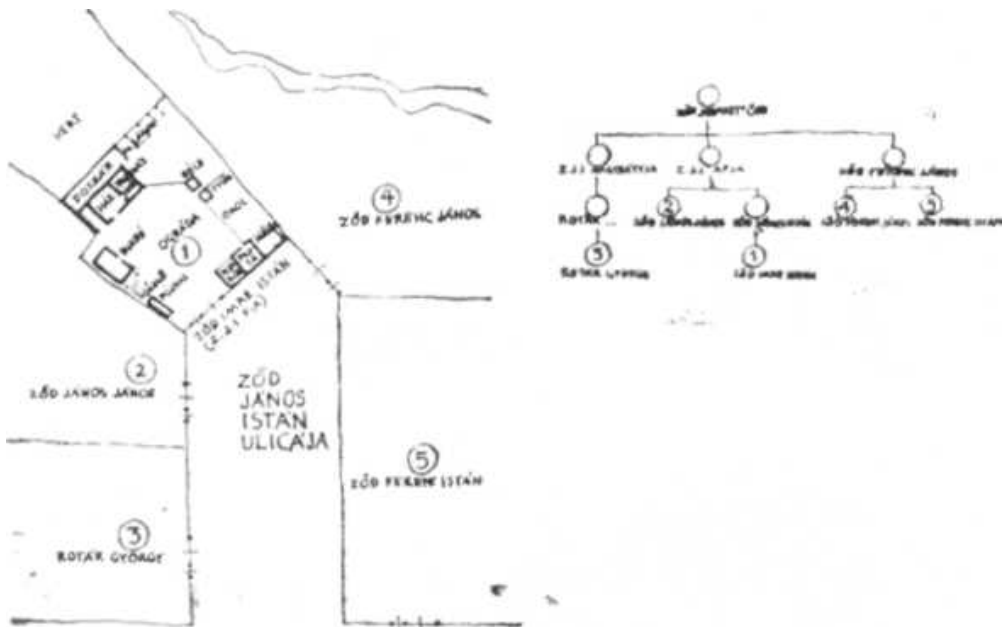
E régi, alakilag laza, de a térszíni adottságokhoz való alkalmazkodás és a rokonsági viszonyok tekintetében megszabott struktúrájú falvak mellett a moldvai magyarságnál is található egy másik, újabb településforma. E tele-

1. Bogdánfalva településszerkezete. (A községi néptanács által 1953-ban készített és faliújságiban kitett tervvázlat alapján.) Megkülönböztethetők a régi zsákutcás, csoportos településű falurészek és az erdő felé keletkezett újabb településrészek.

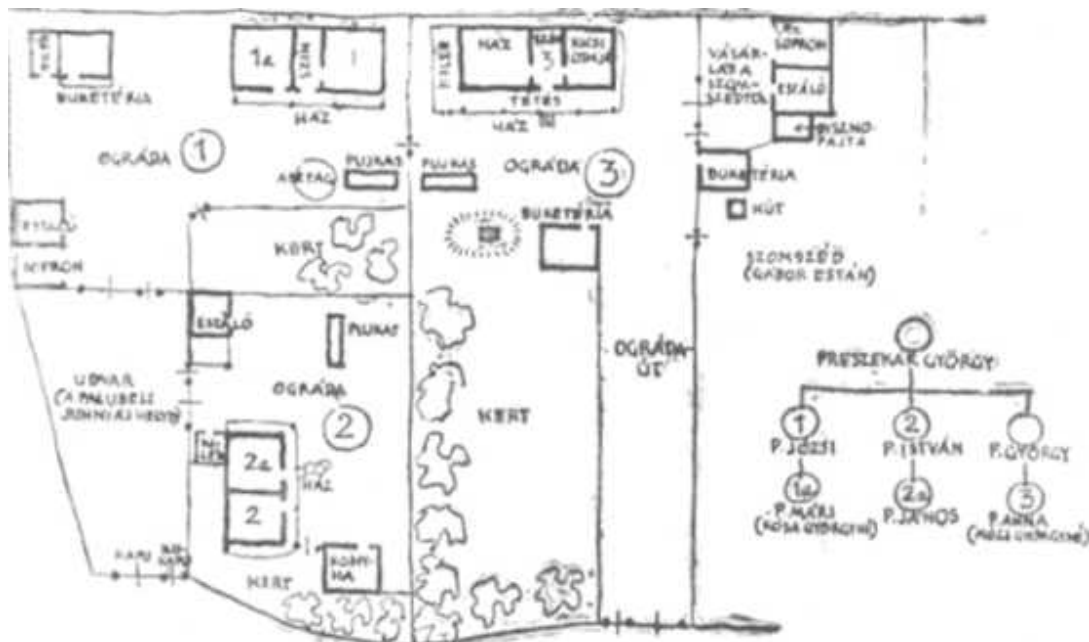

2. Zsákutca és keletkezése az egykori nagy családi telkek osztódásával. (A telkek mind a *Kicsidék nemzetbelieké.*) *Kicsidék ulicája*, Bf, 1953.

3. Zsákutca és keletkezése. (A telkek mind *véréké.*) *Ződ János István ulicája*, L, 1949.

pülések, akár az 1864-es, akár az 1922-es vagy a felszabadulás utáni földosztások alkalmával keletkeztek, egykori bojári legelőkön vagy szántókon hatóságilag kijelölt helyeken létesültek mindenfelé. Így jött létre az „Újfalu”-k, „Szelistyé”-k (r. sálište = szálláshely) egész sora a csángóságnál is, melyeket a hatóságok aztán többnyire az uralkodóház tagjairól vagy történelmi személyiségekről neveztek el. Természetesen, az ilyen, leginkább lapos helyeken, egyszerre létesült „újfaluokban” a mérnök által kicövekelte utak és telkek teljesen szabályosak voltak. Így pl. a Bogdánfalva szegényebb lakosaiból 1922-ben

4. A Preszekár György-féle élet (telek) megoszlása a leszármazottak közt. O, 1949.

5. Utcasorba helyezett szomszédos telkek. Farkas Mihály, Filep Antal és Farkas Márton életei 1931—1940 közt állított épületekkel.

sarjadt Újfalu (volt Ferdinánd, most Bălcescu falu) telkei az egyenesen meghúzott, széles *suszára* (r. șosea = főút) merőlegesen kijelölt telkek, 10 rúd szalagparcellák voltak (6—7). E szalagtelkes települési mód terjed aztán azóta is a régi falvak újabb, főutca menti településrészei telekrendezésekor is (5).

Egyelőre még tisztázatlan, hogy a moldvai csángó falvaknak volt-e az erdélyi nemesi, székely vagy akár jobbágyfalvakéhoz hasonló öngazgatása. Főleg a volt szabadparaszti *rezes* falvak — Klézse, Somoska, Forrófalva, Luj-

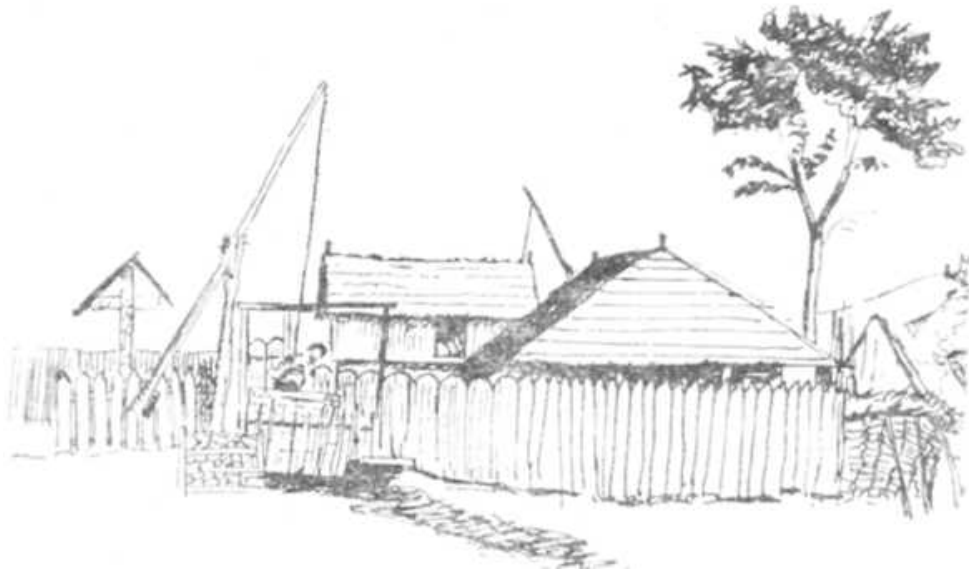

6. Újabb szalagtelkek az épületek soros elrendezésével. Az apai telket a két testvér (Pista Mihály és István) az utcára merőlegesen osztotta el. Tr.

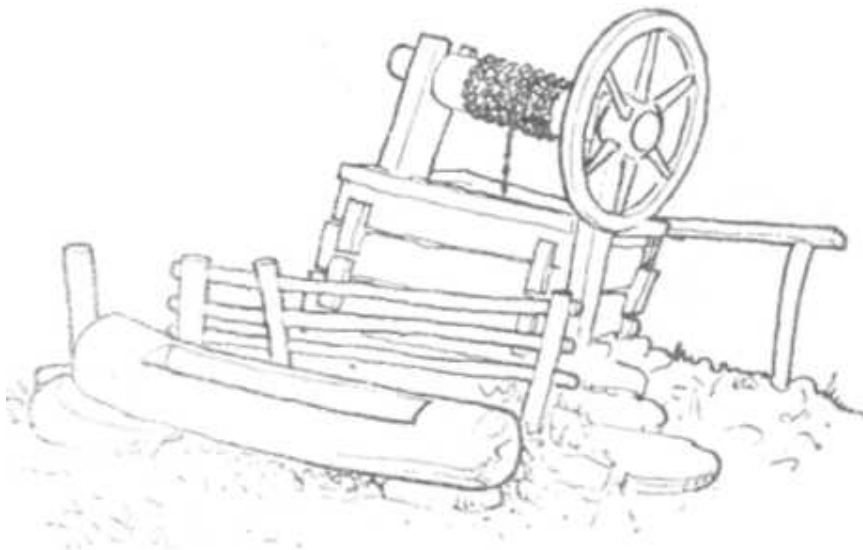
7. Kettősudvarú szalagtelkek első fele (Mihajesz Baranga János), az új keletkezésű soros-utcás település keretében.

zikalagor⁴ stb. — esetében feltételezhető jelentősebb községi tulajdonon alapuló községi rendtartás, azonban a falusi írásbeliség itteni teljes hiánya miatt ezt sosem foglalták írásba s így e kérdésben a helyi levéltári kutatás sem segíti a kutatót. A csupán harmad- vagy negyedfalvanként működő és ott is idegen nyelvű papok körül egyházközségi élet nem alakult ki, s így a községi építészeti gyűjtőfogalmába sorolható egyházi épületek is jobbra a pap képviselte katolikus egyház törekvéseit tükrözik, amely a századforduló táján egyre-másra lebontotta a régi kis fatornyos templomokat, fakápolnákat (19—20 k), helyettük szabványtervek szerint neogótikus épületeket emelve, majd sokféle legyalultatta az útszéli és temetői kereszték régi feliratait, s a hagyományos, rokonsági temetkezés helyett bevezette a sorosat.

A falvakat járva a közös használatú építmények közül mindenekelőtt az utcai kutak ötlenek szemünkbe: a kertelt vagy faragott lécz kerítésű régies *gémeskutak* (8; 17 k), itt-ott a gerezdes gárgyájú *kerek eskutak* vagy sajátos szerkezetű *csörlőskutak* (9—10; 18 k). Községi hidak csak az első világháború óta épülnek, azelőtt a szekerek a patakmederben vagy ezen át közlekedtek, az emberek meg a gerendapallón. Községi malmok nem voltak, viszont közérdekű célt is szolgáltak a bojár tulajdonát képező, de falusi mesterek által épített és helybeli molnár által *árendált* kis patakmalomok (11). Az építmények szerkezete az erdélyi patakmalomkéval megegyező, éppen csak a molnárfaragás és felirat hiányzik róluk. Dísztelenek, bár szerkezetük gyakran szellemes

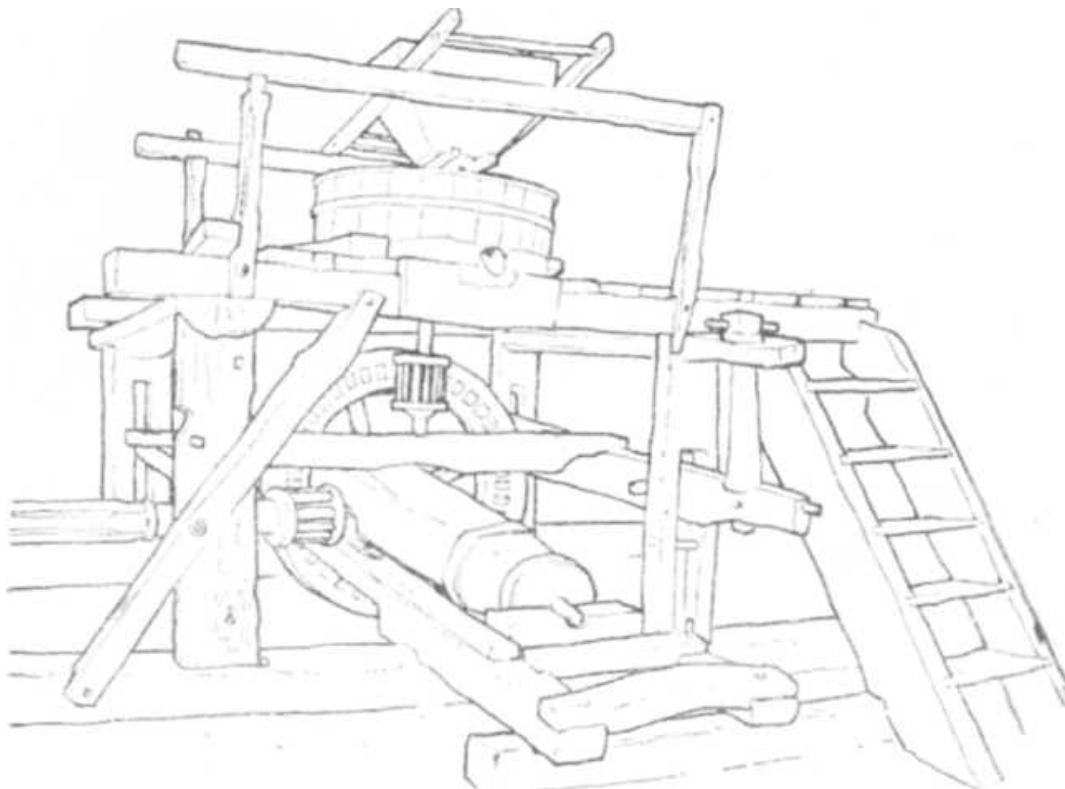
8. Utcai gémeskút, Bf (Szócs Sándor után).

9. Utcai kerekeskút, Bf.

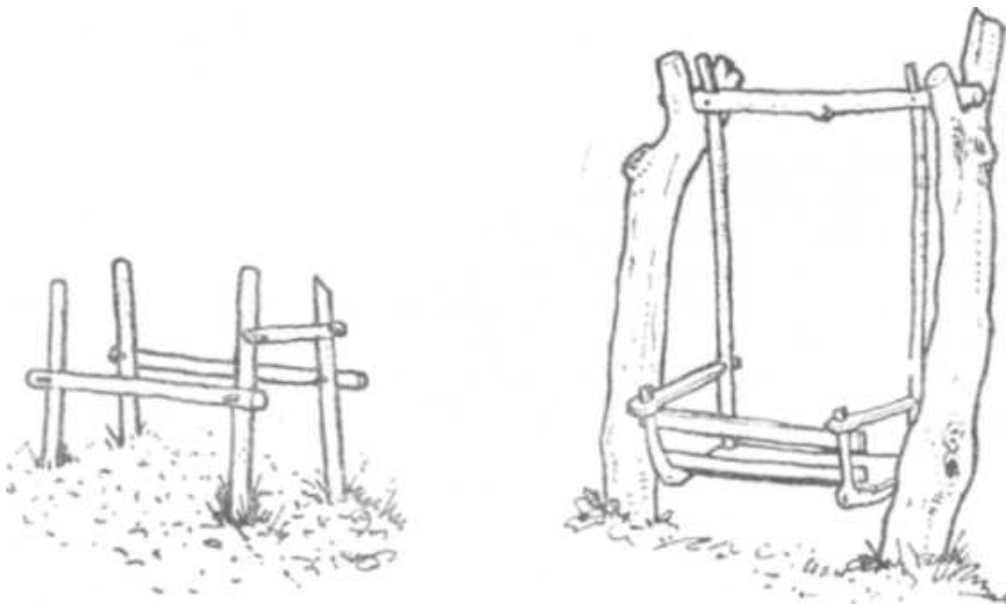
10. Utcai csörlőskút, Bf.

11. Régi lisztelő *malom*. Gyurka Mihály elődei építették a földesúrnak, akitől bérelték, majd 1890-ben meg is vásárolták. KI (Starmüller Géza után).

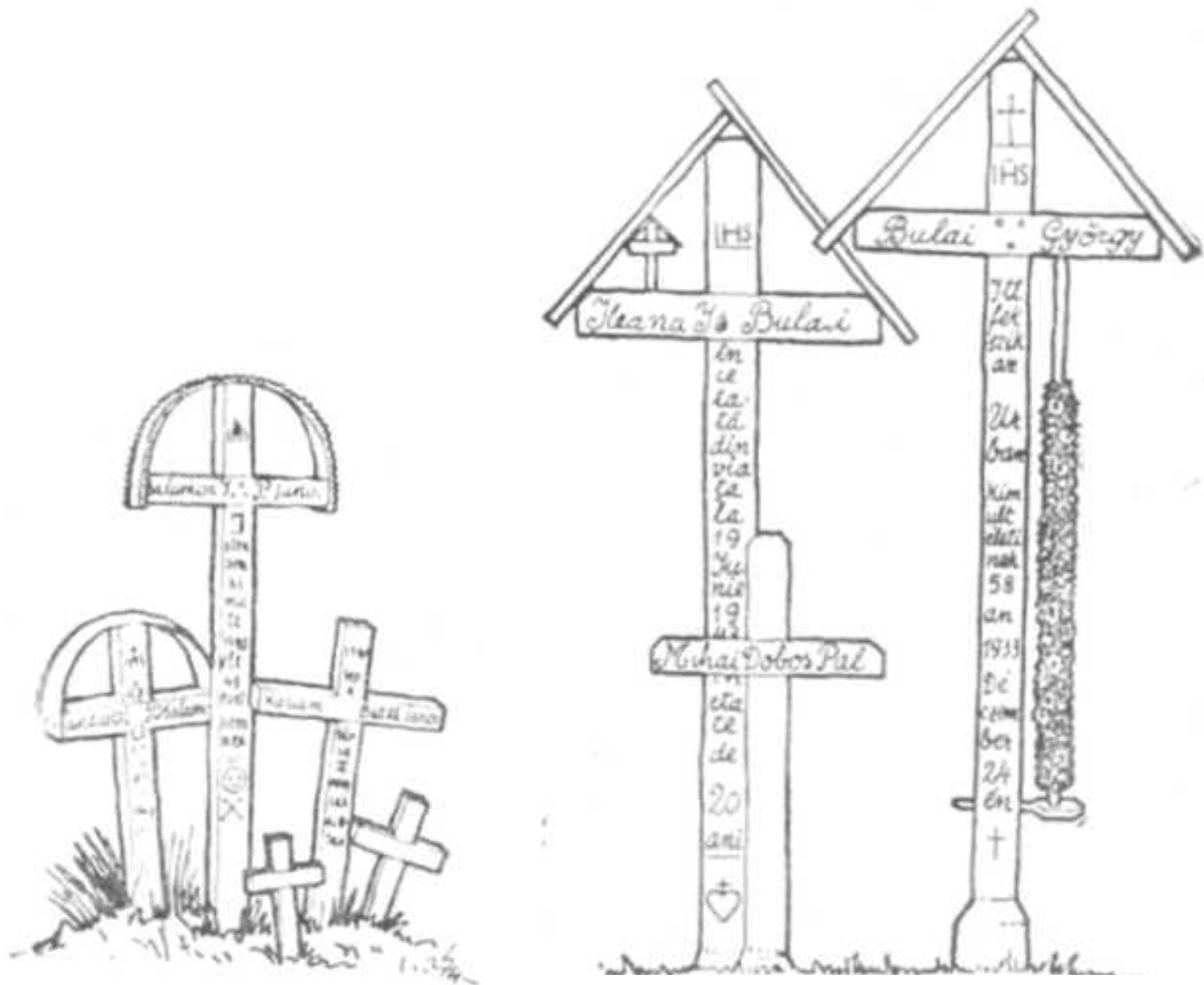
megoldásáért figyelemre méltóak a moldvai falvak közepén, végén vagy néha nagyobb telkeken is felállított *krincsók*, *hinták* (13).

A térben való elhelyezésük és a falusi mesterek néha remeklő szándékát tükrözi részleteik folytán figyelmet érdemelnek a falu emelkedettebb pontján

12. *Marhavasaló iskola* (kaloda) a *vasverő-átelier* előtt. Bf.

13. *Krincsó* vagy *hinta*, Ikre István állította, Ta.

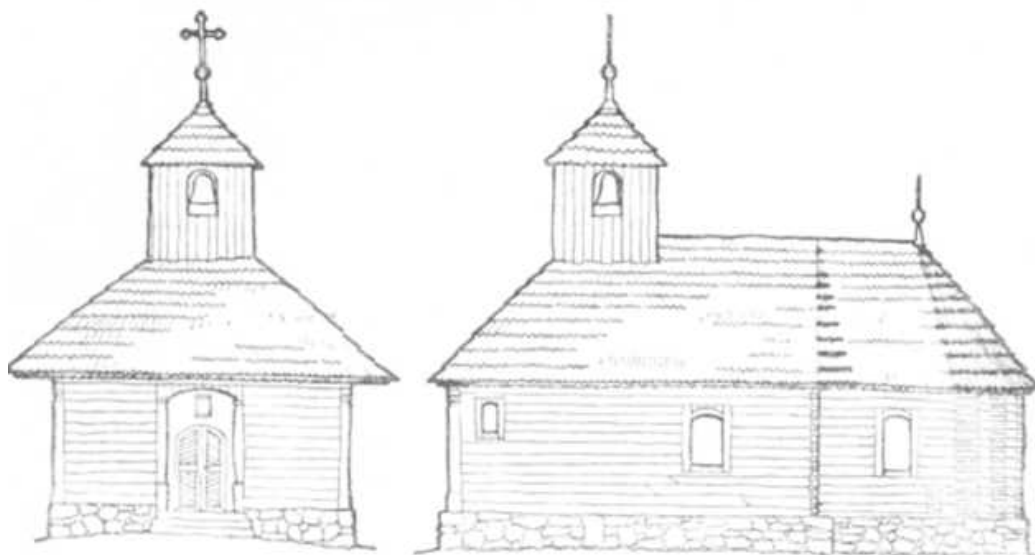

14. A Salamon család felnőtt és gyermek halottainak temetői keresztjei. Ka.

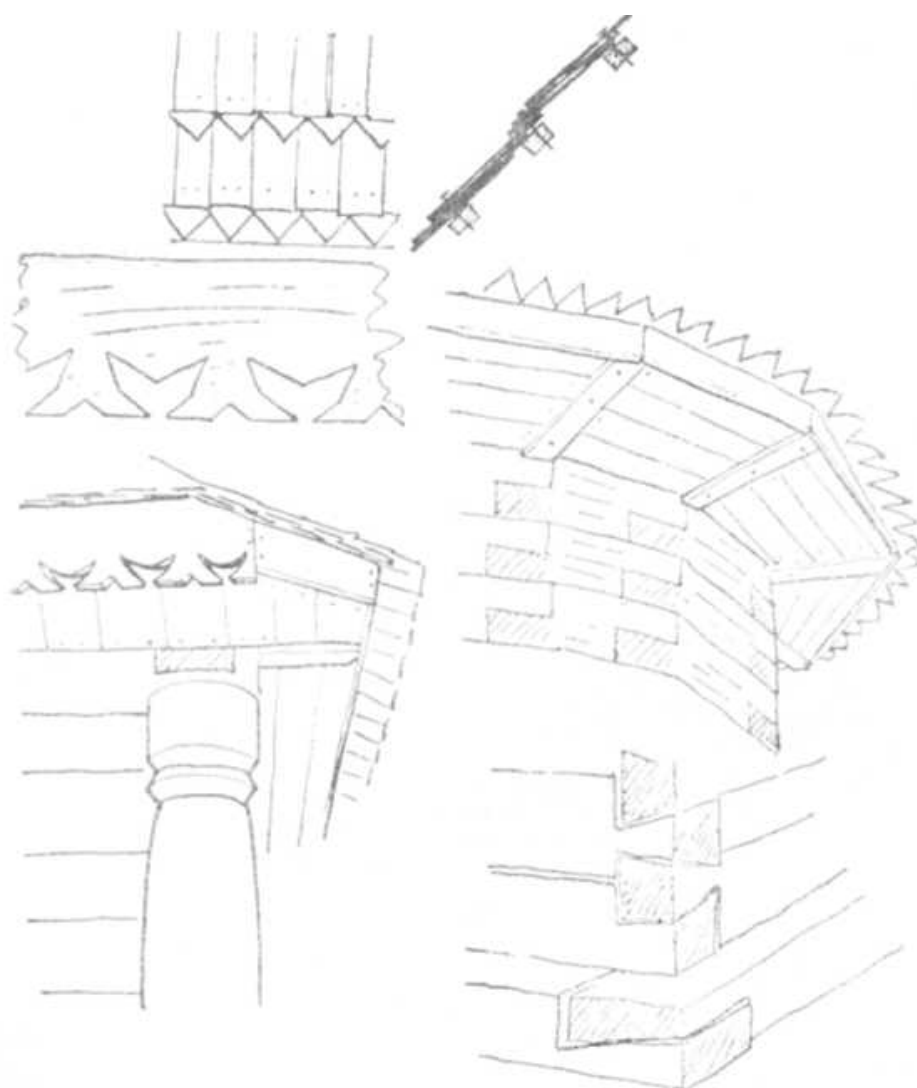
15. Nő és férfi temetői sírjelei. A nő sírjéhez helyezik a halott csecsemő és kisgyermek keresztjeit; a férfi sírjét *virágos pálcával* látják el. Bf.

épült régi kis falusi templomok, kápolnák vagy haranglábak, amelyeket történetesen megkímélt az egyházi hatóság uniformizáló törekvése. A csángó ácsok mesterségi tudását és ízlését jól példázza a bogdánfalvi Bukila falurész régi fakápolnája (16—17).

Népművészeti vonatkozása miatt is figyelemre méltó a csángó temető. Nem annyira az egyes sírjelek kivitelezése révén, mint inkább összhatásában. Jellegzetessége a felnőtt, főleg az idősebb halottaknak, szülőknek állított kereszték magassága (2—2,5 m), valamint az, hogy az ilyen hatalmas keresztet a temetőben többnyire mindenfelé körbeveszik a családbeli kiskorú és főleg kisgyermek halottak kisebb vagy egészen apró keresztjei. Kétségtelen, hogy az egykori falu roppant gyermekhalandósága páratlan hatású művészi ábrázolásával van dolgunk (14). De a csángó temetői kereszték jelképnyelve ezzel még nem merült ki: míg a felnőtt halottak keresztjei deszka- vagy meggörbített bádofedelet és felírást kapnak, a kiskorúakéról ez hiányzik. A férfi keresztje mellé, a kopjafa maradványaként, *virágospálcát* kötnek (15), illetve a virágos pálcát (pl. Lujzikalagorban) a keresztbe fűzik. A terhes anya sírkeresztjének vállára apró kereszt kerül (15). A kereszték egyszerű (az Antonescu-diktatúra előtt magyar nyelvű) feliratát hímező vésővel hornyolták be, a folyóírású szöveget alul rendszerint valamilyen jelképpel (szív, halálfej, ke-

16. Gerendafalú kápolna (homlokzat és oldalnézet), Bf—Buklia.

17. Az előbbi kápolna építészeti részletei: zsindelyezés és ereszeszkázás (fent) láb az épület homlokzatán (balról), fali gerendák horgolása (jobbról).

reszt), vagy a halott tulajdonságával kapcsolatos ábrával zárva. Így pl. a bogdánfalvi Dogár János kerekesnek kézvonót, bárdot és kereket, Bulaj Istvánné jeles szövőasszonynak vetéllőt *irtak* a keresztjére.

TELEK, UDVAR

A település módja meghatározza nemcsak a falu általános képét, utcarendszerét, szerkezetét, hanem a település legkisebb sejtjeit, a telkek formáját is (3—7. k). A változatos térszínen keletkezett, felszínesen kusza-halmaz alakzatúnak látszó, valójában csoportos nemzetségi település telkeit a lapályon létesített egyenes utcájú „újfaluk” utcára merőleges szalagtelkeiktől megkülönbözteti a változatos elhelyezkedés és tágas (nem keskeny) forma. E régi típusú telkek alakját minden látszólagos szabálytalanság ellenére meghatározza az épp adott térszín, aminthogy e telkek beosztása és elrendezése sem véletlenszerű, hanem az adott foglalkozásnak, életmódnak, építésmódnak, köz- és tűzbiztonságnak megfelelően alakult hagyományos szabályokat követi (18—24, 26—32).

A még el nem osztódott régies, faszorokkal és tövissel elkerített *élet* közepe táján lévő ház előtt van a külön is elkertelt *ográda* (udvar), amelyhez az utca felől kapuval ellátott keskeny szalagszerű bejáró (a későbbi zsákutca csírája) vezet. Az udvarnak az utca felé eső, a házból jól ellenőrizhető sarkában van a *marhapajta*, majd az udvaron körben a kisebb jelentőségű épületek a *sütő* vagy a nagyobb *buketéria* (nyári konyha), a *disznópajta* vagy *purkeréc*, *tyúkpajta* vagy *kotináca*, a kukoricatartó *kosár* vagy *kuska*, esetleg a gabonás *hámbar*, a *kút*, továbbá a nagyobb épületekhez ragasztott *állások*, *színek*, *sopronok*, *sándrimák* vagy *kilérek*, esetleg *pincék*. Mind e többnyire kezdetleges

18. Özv. Budó Györgyné *élete* kettősudvarral, Bf.

19. Kettősudvar, Bf.

építésű, apró épületek fölött a magasabban fekvő ház pásztorként őrködött. Régi telkeken az udvar mélyén levő ház csak akkor nem állott pontosan szemben a kapuval, ha így nem érhetne volna bejáratát a déli napfény.

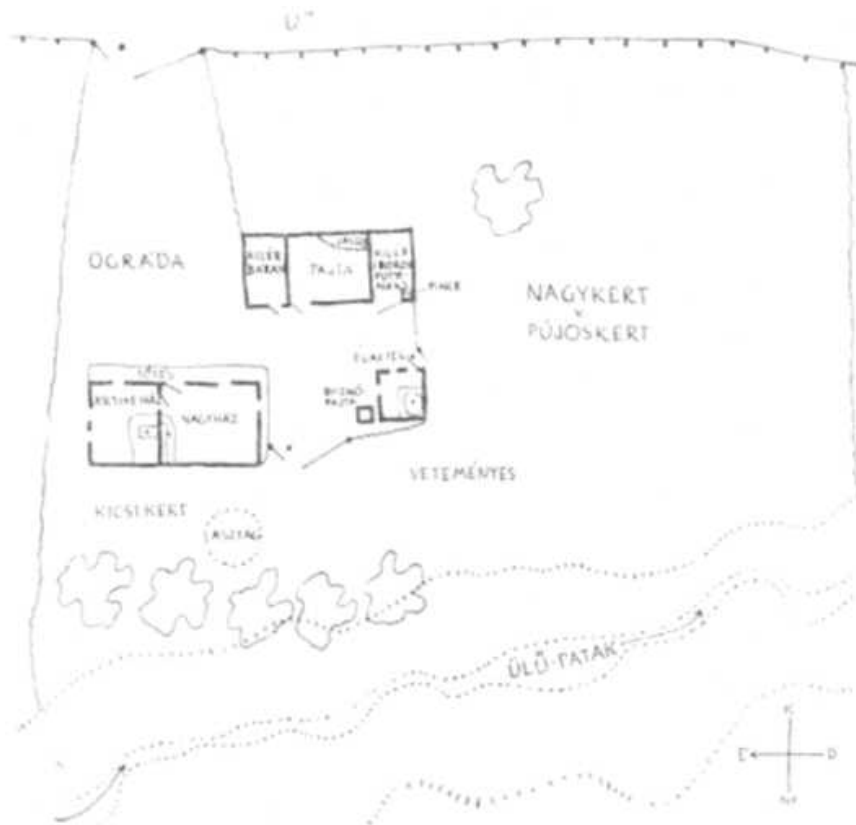
A telek beosztásának e régi szabályától csupán az újabb települések és a régi falvak új utcásorai térnek el, ahol a keskeny szalagtelken a házat a telek egyik — napfényrel szembeni — oldalára, a kapu közelébe helyezik, keskeny felével az utca felé. Előfordul, hogy az udvaron levő régi ház még az udvar belsejében áll, szemben a kapuval, de a fiatalok által felépített új házat már az utca közelébe, arra merőlegesen helyezték (29). Ilyen esetben a régi házhoz tartozó virágoskert még a ház mögött van, de új-házastelken már az épület és utca közti pár méter széles területen tenyésznek a csángó asszonyok szokásos virágai: *űszirózsa*, *páppogó* (oroszlánszáj), *kukónavirág* (kisasszony-papucs), *szalmavirág*, *pillangóvirág*, *tánygyérvirág*, *botoska*, *rezeta*, *busziók*, *csercsilics*, *gyopárvirág*, és az ablakba már nem férő *ablakvirág* (muskátli).

A régi csángó telkeken, a kapu közelébe helyezett pajta körüli udvarrész — különösen ahol több marhát tartottak — külön elkertelték *akolnak* (néha *csűr-előttnek* is mondták), s így az udvar végeredményben két részből, az állattartás érdekét szolgáló pajta körüli *akolból* és a tisztábban tartott ház előtti *ográdából* állott. E kettősudvarú telkek régen a csángóságnál igen elterjedtek, egyes falvakban (pl. Nagypatakon, Bogdánfalván, Tamáson stb.) meg éppen általánosak voltak (18—24, 26—30); csökevényes formájában egyes újabb, keskeny és rendezett telkeken is megtalálható (6, 7, 25).

A kettősudvarú csángó telek egy kevésbé gyakori változata áll elő akkor, amikor a telek hátrafelé lejt és a trágyalé errefelé folyhat el, vagy pedig a ház előtti kút vizét kell óvniok a trágyalével való fertőzéstől. Ilyenkor a ház és ográdaja van az utca felé, s ezen át jutni a pajta körüli akolba. Keskenyebb telkek esetén e változatnak szép, rendezett formáját alakították ki (7), ahol a telek három részét: az ográdát, akolt (vagy *külső ográdát*) és *gyűtevéskelyet* (szérűskert) keresztben épített s kapukkal ellátott kerítések választják el egymástól. E láncudvarú telkek szép megoldásaival találkozunk az újabb keskeny telken, ahol a házat keskenyebb oldalával az utca közelébe vagy utcafrontba helyezik. A tisztaságáról nevezetes alig százéves Ploszku-cényen a felszabadulás utáni fiatalok szerint az eszményi telekrendezés az, midőn az akolba nem a ház előtti ográdán át, hanem — mint a régi nyárádmenti telkeken — a kaputól külön elkertelt sávon lehet eljutni (25). A láncudvarú telkek szabályos formáival találkozunk a Bogdánfalvából közvetlenül a Szeret partjára kitelepült csángó halászfaluban, Trunkon is (6, 33).

A marhaállomány újabb rendszeres istállón tartása, valamint az intenzívebb gabona- és takarmánytermesztést szolgáló csűrhez vezető szekérforgalom, de az épületeket összevonó székelyföldi egyszerűbb telekrendezés hatására is, már a 30-as évek óta mindenfelé terjed az egyudvaros telek. Ennek egyik változata a házat helyezi az utca felé (37), a másik viszont a pajtás csűrt állítja az utcafrontba vagy ahhoz közel, pl. Bogdánfalván (5).

Mint láttuk, a csángó udvarnak a lakóházból ellenőrizhető részén állnak a különböző rendeltetésű és a házépítés technikáját megelőző kezdetlegesebb építés fokozatait mutató gazdasági épületek, építmények. Bár legtöbbször építéskor hiányzott a díszes külsőre való törekvés, részei a csángó udvar-, utca- és faluképnek, és közelebbről való megismerésük tanulságos lehet a helyi népi építészet fejlődésének rekonstruálása s az udvar legtokéletesebb és legmutató-

20. Udvar (*ograda*) a telk belsejében, a lakóház az utcára néz. Pp—Felsőfalu.

sabb épülete, a lakóház építésének minél teljesebb megértése szempontjából is. Vizsgálatunk során, természetesen, mellőzzük a különféle alkalmi tákolmányokat, viszont nem hagyjuk ki a mégoly kezdetleges építményeket sem, amennyiben ezek a hagyományos eljárások, a közösség által helyesnek s így „szép”-nek is elfogadott normák tiszteletben tartásával készültek.

Magyar néprajzi tájaink közt egy sincs, ahol még annyi és olyan mesteriséggel készült vesszőkerítéssel találkozánk, mint a csángóságnál, ahol a vesszőből *kertelt* magas *kertek* az utcakép lényeges elemei. Míg a faluközi telkek hátsó végeit csupán villával összehányt tövis *csipkekertek* határolták, a telk egyes részeit (akol, ograda, szénás-, virágos- és zöldségeskert) elválasztó kerítések alacsonyabb, a szomszédok felé már magasabb, az utca felé pedig embernél is magasabb vesszőkertek voltak. E kerítések vázát egymástól kétarasnyi távolságra földbe vert s felül kihegyezett cserefa karók képezték, amelyeket aztán bükkfaágakkal vagy vízparti fák vékonyabb ágaival fonták be. Az utca felőli kerítést különösen tömötten és mintásan, a tetejét pedig szélesre fonták, hogy rajta megálljon a karókba húzott *gaz* (szalma), amely a kerítést eső ellen védte (40a; 4 fk). A magas utcai kerítést a kidőlés ellen 3 méterenként súlyos rudakkal támasztották, az ősi földvárak, egyes természeti népek telepének kerítése vagy a régi erdélyi falukertek módján (40). Az első világháború óta, a gyári deszka terjedésével azonban már a csángó falvakban is egyre

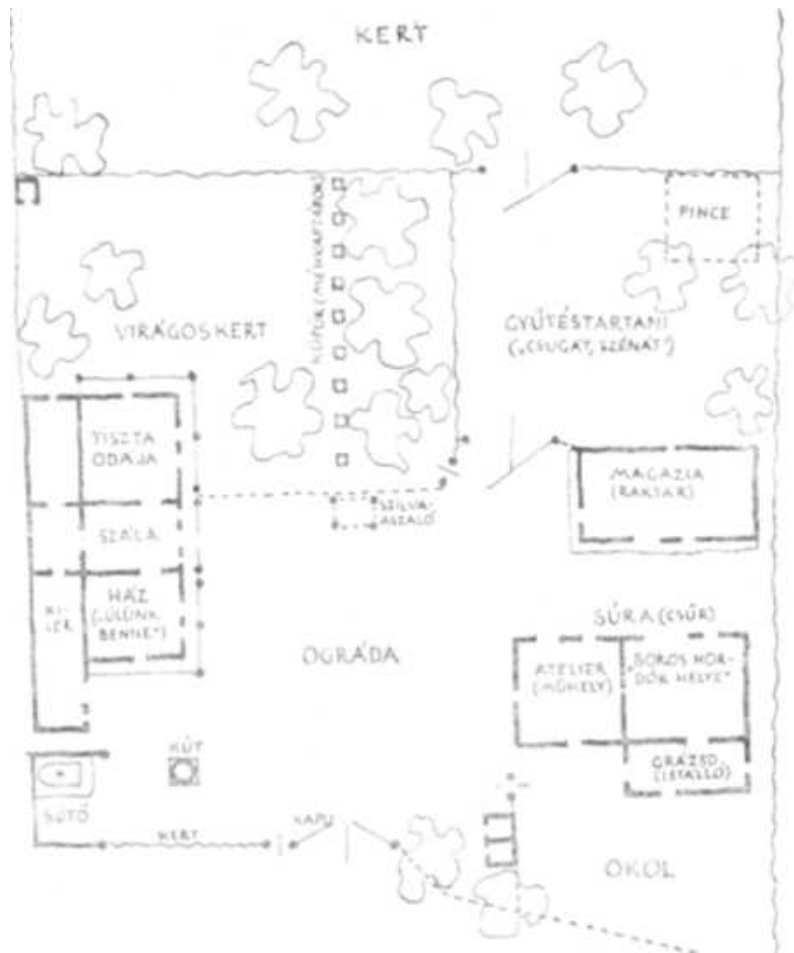

21. Farcádi Gergely *élete* kettősudvarral, Np.

több az utcai deszkakerítés, néha a hozzátartozó deszkapukéhoz hasonló szerény kifűrészelt díszítéssel (41—43).

Egészen a 20-as évekig még az utcai kerítés kapuja is többnyire fonott volt, olyanforma, mint a belső udvarrészeket elválasztó, máig látható, gúzs-zsal záródó *közönséges kapu*, rajta külön nyíló kisajtóval az ember számára (40 b), bár voltak vízszintes elhelyezésű faragott lécekből összeállított egy-nyílású kapuk is, mellettük keskeny deszkaajtóval. A deszka olcsulásával aztán elterjednek a vassarkon forgó, függőleges deszkázású, magas, kétszárnyú, szerkapuból és a mellette levő ajtóból álló, fent gyakran barokkos hajlással és deszkaívágással díszített kapuk. Az e kapukhoz szükséges három vastag kapusast a berothadástól csúcsos faragás, alatta pedig még esetleg bálványszerű formát adó fűrész-bevágás, vésővel faló fogazás is díszíti (41).

A drága deszkapu óvása, esőtől való védelme volt a gyakorlati ok, amely egyre gyakoribbá tette a csángóknál is a *fedeles kapuk* állítását (42—43). A Tatros mentén látható múlt századi és század eleji fedeles kapuk még jól emlékeztetnek a mintákra, az ún. székelykapukra, bár ezeknél sokkal kezdetlegesebb kivitelezésűek: alacsonyabbak és galambdúc, íves hónaljkötések, díszes faragás és többnyire felirat nélküliek (8. k; 43a). A csángó kapuk díszét inkább a szárnyak deszkaívágása, a pikkelyes zsindelyezés meg a fedél csúcsnyársai adják. A Szeret menti falvakban egyes nagygazdák által a 30-as és 40-es években építtetett anyagszerűtlen és felesleges cifrasággal ellátott idegen-

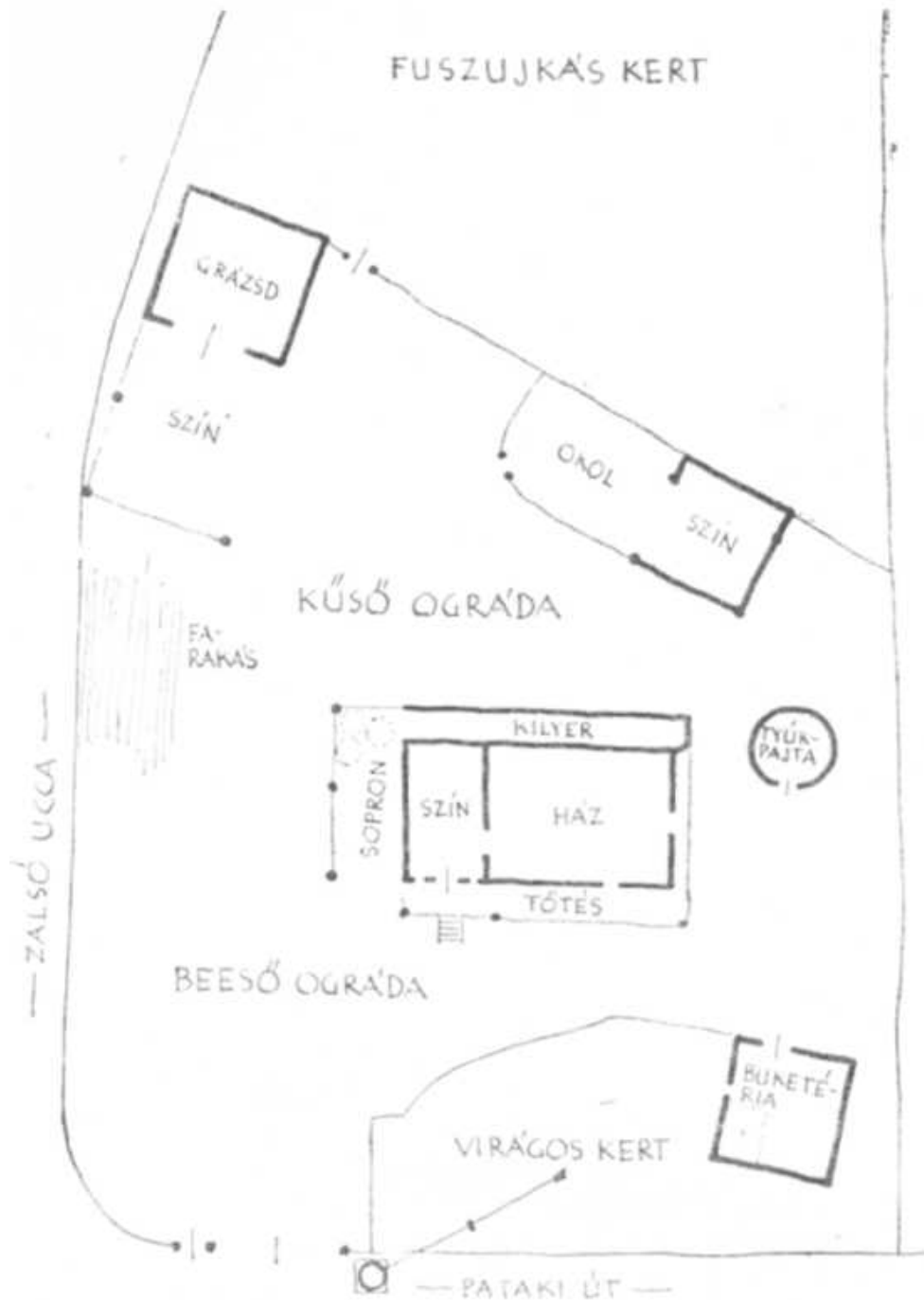

22. Kádár Péter *élete* három udvarrészsel, Ta.

szzerű fedeles kapuk már csupán a módosság fitogtatására lehettek alkalmasak, mintsem a népi ácsmesterség dicséretére.

A kerítés és kapu mellett a többi udvarbeli épület is valamikor csupa vesszőfonású volt. A kéznél levő és olcsó vesszőből kertelt falúak még napjainkban is a tyúkpajták egy része (46a) és a szegényebb disznóólak. A tyúkpajták s néha a disznóólak körben levert karók köré fonott vesszőfalát kívülről trágyás sárral tapasztották, majd a tetejükön átvetett karókra és ágakra gazt hánytak fedélnek. A tojásdad alaprajzú tyúk- és récepajtákat többnyire már kövekre vagy cöveklábakra helyezett fatalpakra (keretbe) illesztett karók köré fogják (45a). A néhol még látható egy vagy két ágasra épített apró tyúkpajták az egykori székelyföldi udvarbeli kecses galambdúcokra emlékeztetnek (44, 45a).

A disznóólak századunkban már többnyire mind kőlábakra helyezett, gerzdesen rakott boronafallal vagy keményfából hasított pallókból épülnek, alul és felül padlóssal, padlását tyúkketrecnek alkalmazva. Rendszerint már kétosztásúak (a malacoknak és hízóknak külön rekesztéssel), fasarkon járó ajtajuk és lappancsos vályújuk van. E disznóólak napjainkban már egyedül

23. Régi telek kettősudvarral, Kl.

örzik az egykor házépítésben is alkalmazott gerezdes rakású boronaépítkezés technikát (47, 51).

Régen kizárólag sövényfallal készültek a csángóság fő tápláló gabonája, a *púj* (kukorica) tartására szolgáló *kuskák* vagy *pujkasok* is (45b, 46b). Mivel a csöves kukorica szellős tartást igényel, a kast magas kőlabakra helyezett nyújtott téglalap alakban összekulcsolt talpakra építik, a talpak furatába helyezett karókat körülfonva, fölfelé egyre kinnebb eresztve. Hogy a nagy teher szét ne nyomja, a kb. 1, 80—2 m magas kast kétoldalról két-két oszlop

24. Molnár Mihály *élete* kettősudvarral, Bf—Bukila.
 25. Új *szelistye* kettősudvarral, Pl.

tartja össze. A kevés búzát, rozstot s más gabonát a régiek a kamarában, színben elhelyezett tölgyfa dongájú *kád*okban tartották, a nagyobb méretű gabonatermesztéssel azonban a század elejétől egyre több gazda udvarán épült külön *hambár gabonának* (gabonás), zsilipesen, sasok közé rakott fallal, bent hasonló elválasztású rekesztékekkel (48).

Sövényfallal épültek a régi pajták is; a Szereten túli falvakban (Groszény, Tamás, Ketres) szegényebb telkeken még most is gyakoriak a tapasztott falú sövénypajták (10k). Ellentétben a kisebb, kerek alapú tyúk- és disznóólakkal, a nagyobb marhapajták már négyszögű alaprajzúak, a sarkokon és az ajtónál

erősebb sasokkal. Ablakuk nincs, a szellőzés az évszaknak megfelelően alkalmazott gyérből vagy sűrűbb fonású vagy lécezésű ajtóablán át történik. A lábakra helyezett talpas ólaknál és kukoricakasoknál annyiban kezdetlegesebb építmény a pajta, hogy közvetlenül a földre épült, s e tekintetben a mindig talpas csángó ház ősi formájának nem tekinthető. Föltehető, hogy e talpatlan sövényfalú pajtaforma mind a Bákó környéki, mind az északi-csángóknál moldvai átvétel. A szabófalvi *sáprun* is téglalap alaprajzú pajta, 1, 20—2 méterenként a földre ástott hatalmas *ágasok* közt *kertelt* és *sikárt* (tapasztott) falal (59a, 65b).

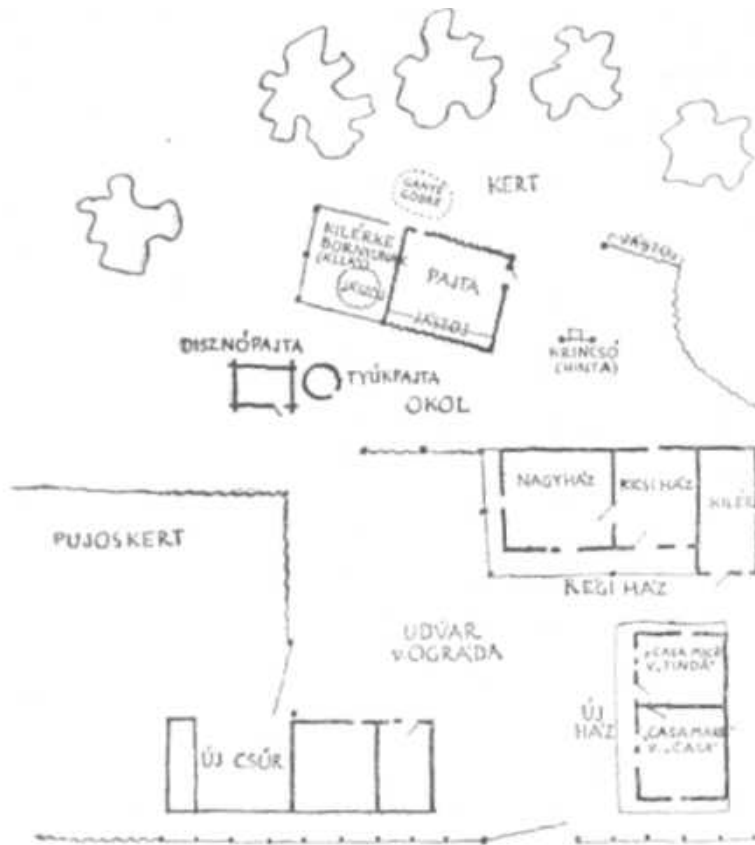
26. Kozsán György régi, még fel nem osztott *élete*, Bf—Bukila.

27. Özv. Róka Jánosné régi *élete*, Tr.

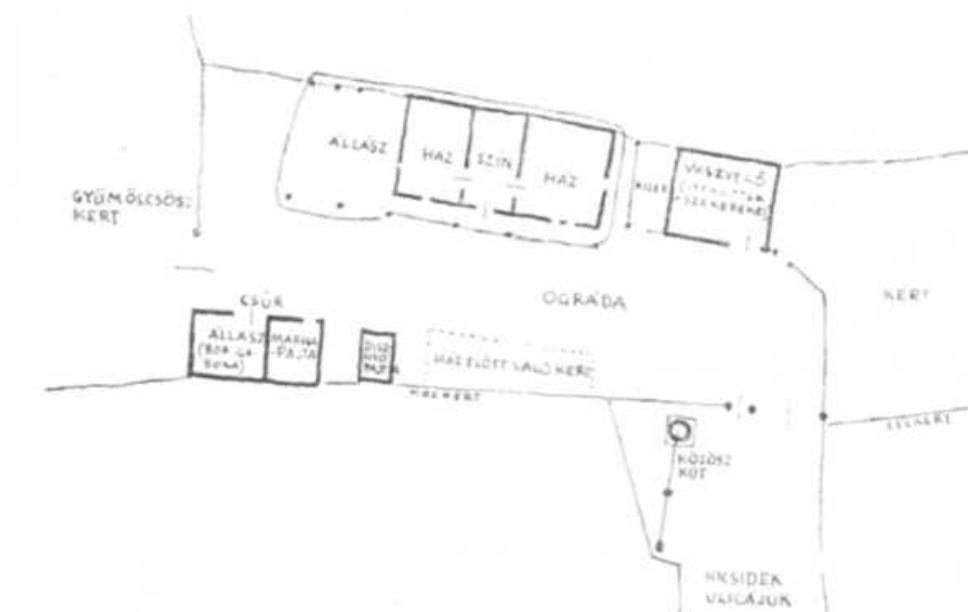
28. Két gazda (idős és ifjú Petrás György) közös *élete*, Gy.

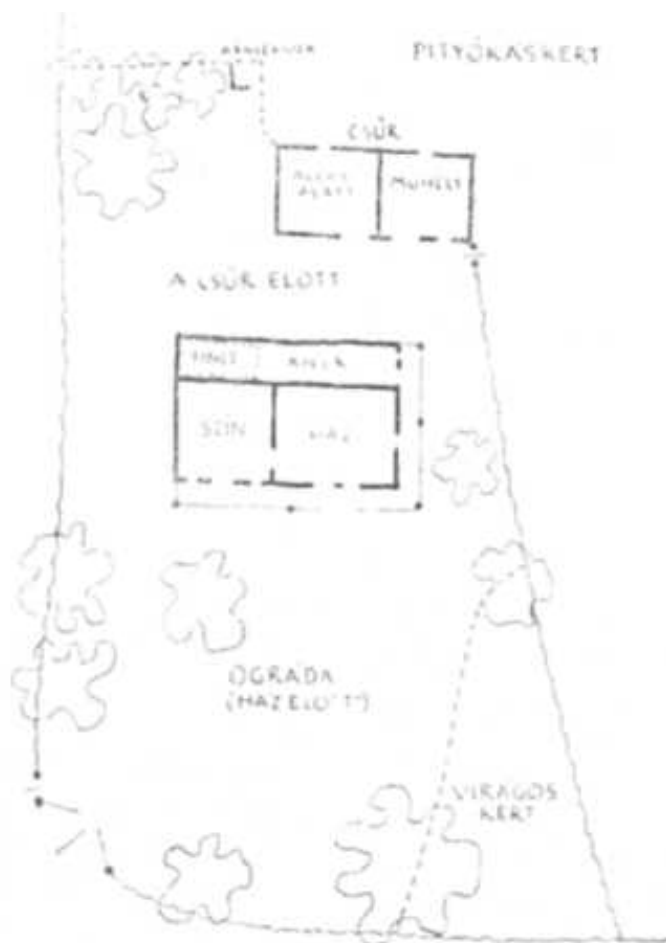
29. Iker István *élete* kettős udvarral, Ta.

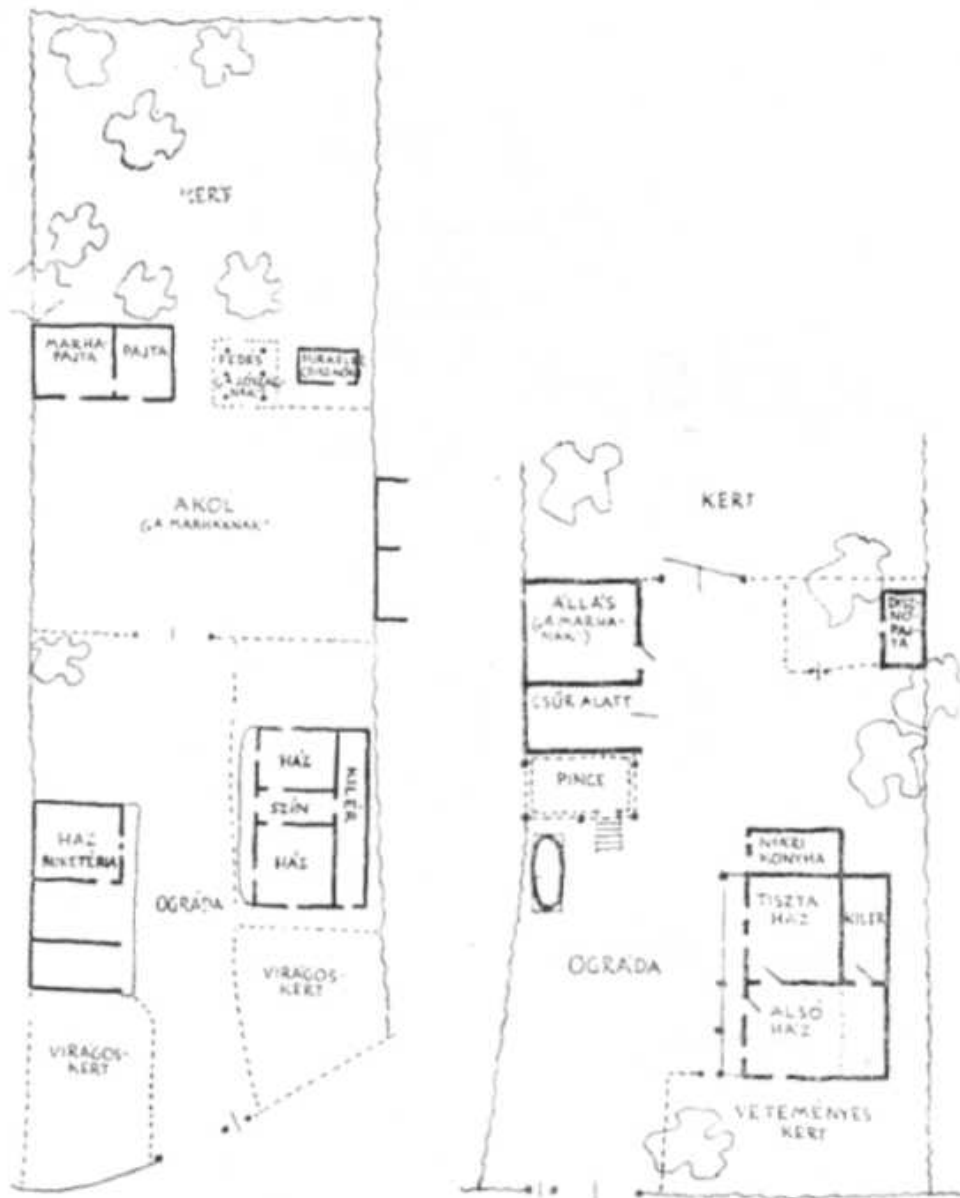
30. Kicsi György kettősudvarú telke, Bf.

31. Özv. Kicsi Mihályné elhagyott régi telke, Bf.

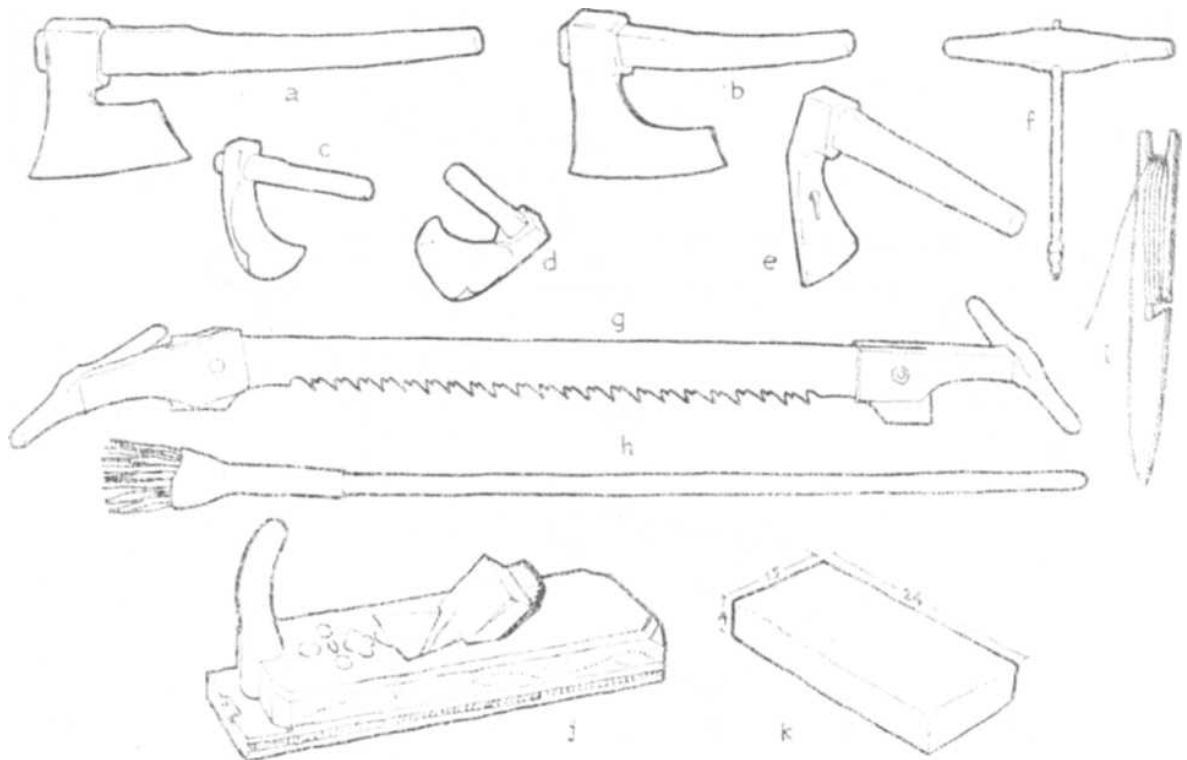
32. Kicsi Márton telke. Bf.

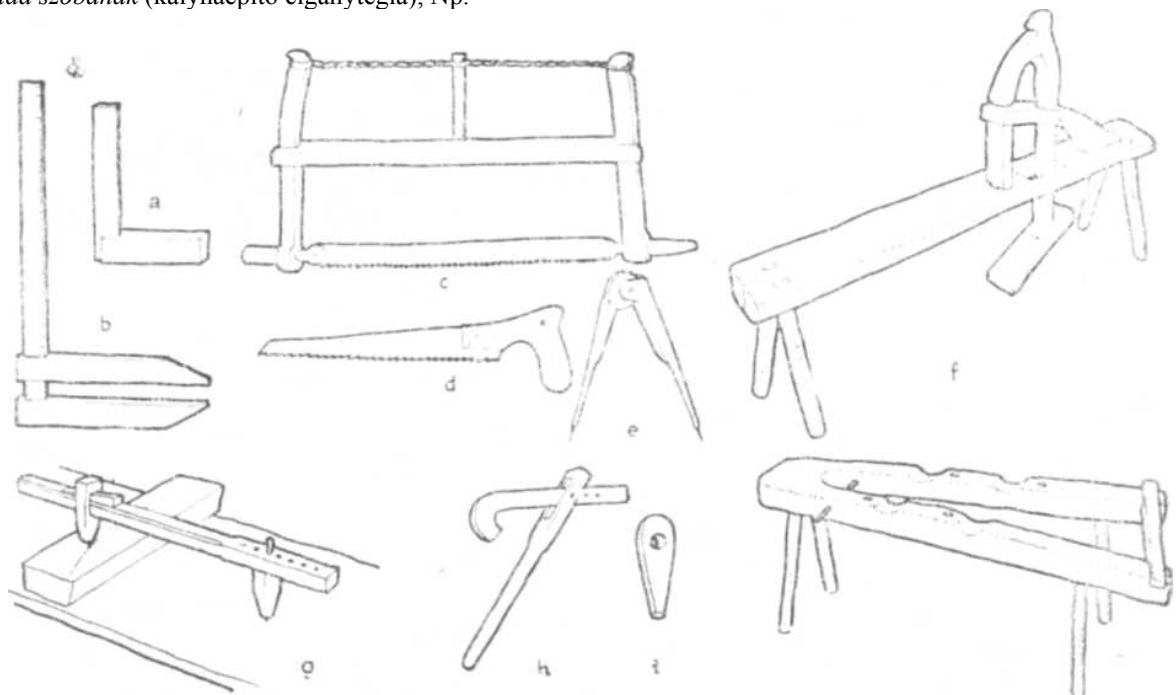
53. Vákár Antal kettősudvarú telke, Tr.

34. Magyari György *élete* 1951—52-ben emelt épületekkel, Tr.

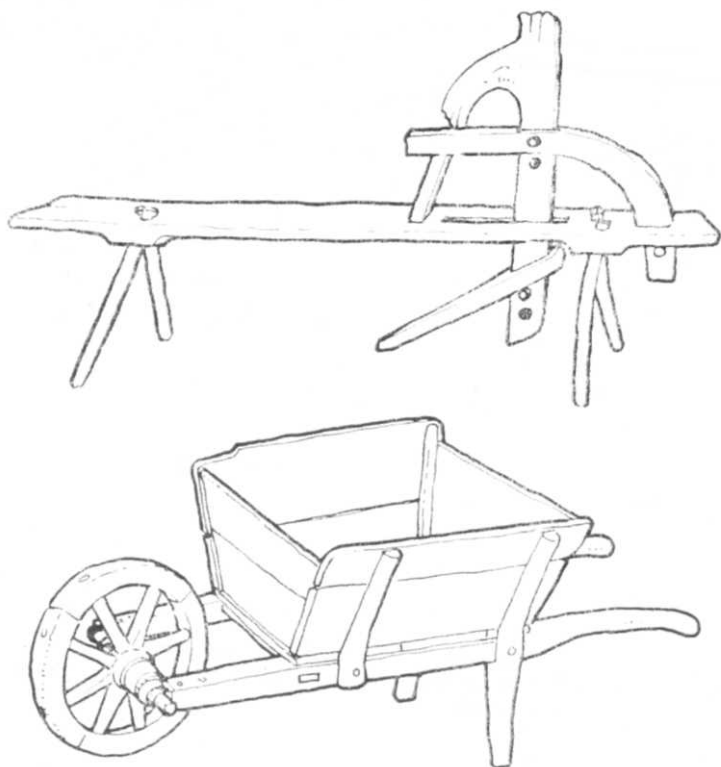
Talp nélkül, földbe ásott ágasokkal épültek az udvarbeli többi nagyobb építmények is, a ház vagy a pajta folytatásában, ennek fedélmegnyújtása vagy mélyen leeresztett fedele (eresze) alatt húzódó, fal nélküli vagy részben falazott fészterfélék. A házhoz ragasztott *állások*at a marhák védelmére, a pajták erese alatti *sopront*, *kilért* az anyajuhok s bányáik téli tartására építették, a ház mögötti elfalazott kilékeket pedig bortartásra. Már a múlt században épültek mindenféle olyan marhapajták, amelyeknek padlása takarmánytartó, a kétoldalt hozzáragasztott fészter pedig a juhok és a szekér helye, illetve bortároló volt (alul esetleg pincével is). Első formája ez a marhatartó földműves nagy, összetett szerepű gazdasági épületének.

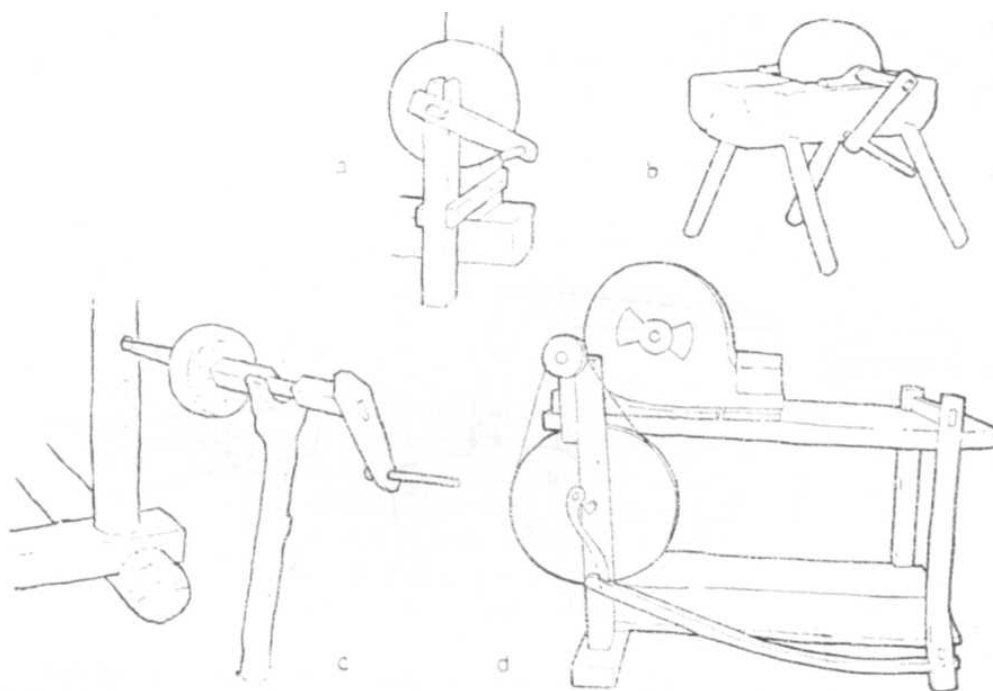
35. Építőszerszámok: a) fészi, b) bárd és c) szalu, Bf; d) szalu, Kl; e) tézla és f) furu, Bf; g) deszkavágó fírisz és h) bedena (meszlő), Bf; i) zsufkötő fatű, Kl; j) gyolu, Bf; k) keremida szobának (kályhaépítő cigánytégla), Np.

36. Famegmunkáló eszközök: a) kulcár, b) kubázs, c) nagyfírisz, d) kézfírisz, e) cirkalom, f) kézvonósék, Bf; g) cirkalom a kerékfalra kirajzolására, h) fentőhúzó kankó, i) sablon a fentővastagság mérésére és kerékfalazósék, Kl.

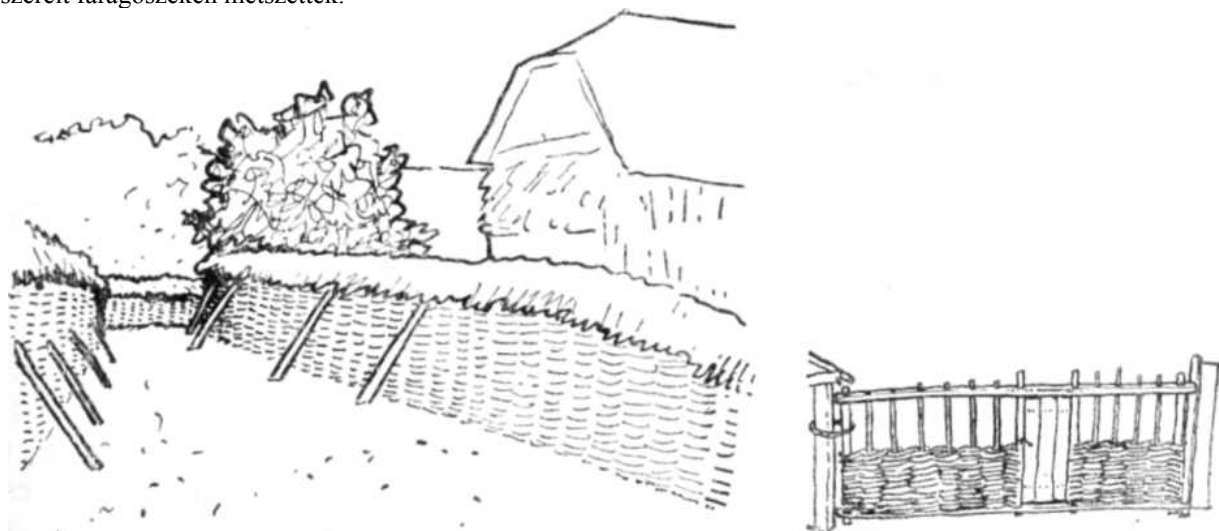
37. Faragószték (a fentőt is ezen faragják), S; földhordó targonca, Bf.

38. Küzürű-változatok, Bf.

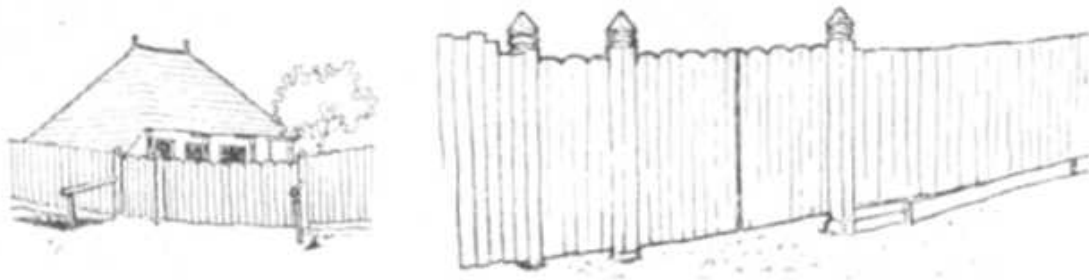

39. *Endelyvágó.* A Csíkból vagy Caşin-völgyi falvakból hozott zsendelyt somfa árkkal (íj) felszerelt faragószéken metszették.

40. *Kertelt* (sövény) utcai kerítések, Bf (a); udvarbeli *közönséges kopu*, Pl (b).

A paraszti mezőgazdálkodás múlt század vége felé kezdődő fejlődése — a kényesebb fajta szarvasmarha jászlas tartása, a nagyobb mennyiségű gabona és a természetett szálastakarmány elraktározása, a nagyobb mennyiségű és minőségű bor tárolása és kezelése, az istállótrágya növekvő jelentőségével ennek gondos gyűjtése — az új szükségleteknek megfelelő komplex épületet igényelt. Így tűnik fel a század végétől a csángó falvakban a *csűr*, amely a székely előmintához képest kisebb-nagyobb alaprajzi, aránybeli és szerkezeti módosításokkal különösen a 30-as évektől kezdve mindenfelé elterjed (49, 50, 52, 53, 56—58, 59a-b).

41. Utcai deszkapalánk és régies deszkakapu, Ka.

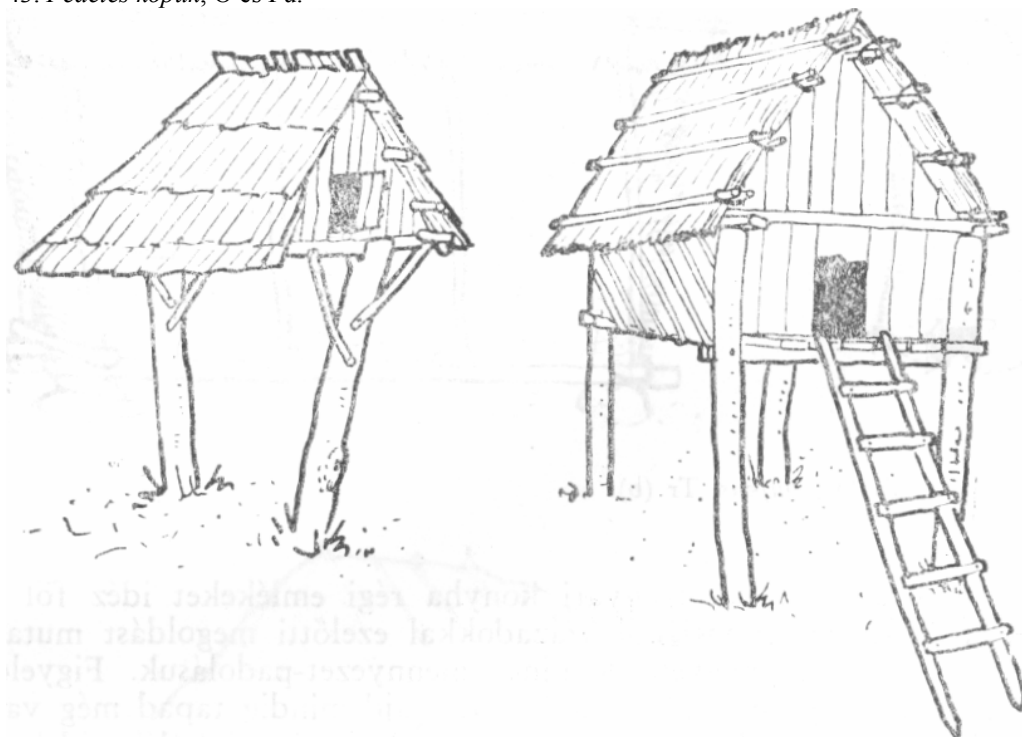
42. Fedeles kopuk, Ka.

Az első csűrök építését, mint nagy jelentőségű eseményt, a falvak dolgozó népe emlékezetében tartja. Egyik bogdánfalvi csürtulajdonos, Duma György 1954-ben így magyarázta: „Ez az isztállóféle vagy ötven éve jött be Erdő felől. Volt egy Filip János, ő Dánfalváról jött ide, ő mondta, hogy ott így csinálják a csürt. Ő csinált isz ilyen csürt sz azóta majd mindenki ilyen csinál. Régimódi pajta nincs isz már, mert az ember azt számiccsa, hogy alul béteszem a marhámát, fejül a szénámát.” Mások szerint is a csürt Fülöp János, Csíkdánfalváról idekerült ember honosította meg: 1886-ban jött ide szolgaként, majd pár év múlva elvette gazdája leányát, s akkor építette csürét, az otthon jól megnézett „minta” szerint, az ő csürét aztán mint alkalmas épületet, más falubeli gazdák is vették mintául. Bogdánfalváról hamar elterjedt a szomszédos Nagypatakon, Kákován, Forrófalván s más csángó falvakban, az egész környéken.

A háromosztású csángó csűr részei: 1. *marhaistálló*, 2. középen a *gáng* vagy *szín* (csűrköze), ahová a megrakott szekérral állnak be s innen rakodnak a csűrhijára, 3. bor- és gabonatartó *magazia* (gabonás) kétszárnyú ajtóval (59a-b). De van kisebb, csak istállóból és színből álló csűr is (53). A csűr falai talpakon állanak, a csűrhija „két rendre van emelve”, magasítva, és hogy téresebb legyen, elől s hátul 70 cm szélesen kieresztett *eszterhéja* van, s a fedele is ritkán sátor alakú, inkább csonka (géberes), legújabbban meg nyerges. A csángó földművesek büszkék voltak a lakóházuknál monumentálisabb csűrükre, s az utca közelébe, magas alapra épített csűr a csángó utcakép jellegzetes objektuma lett (58).

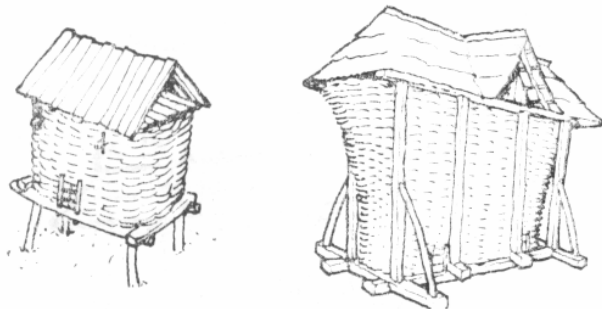

43. Fedeles kopuk, O és Pu.

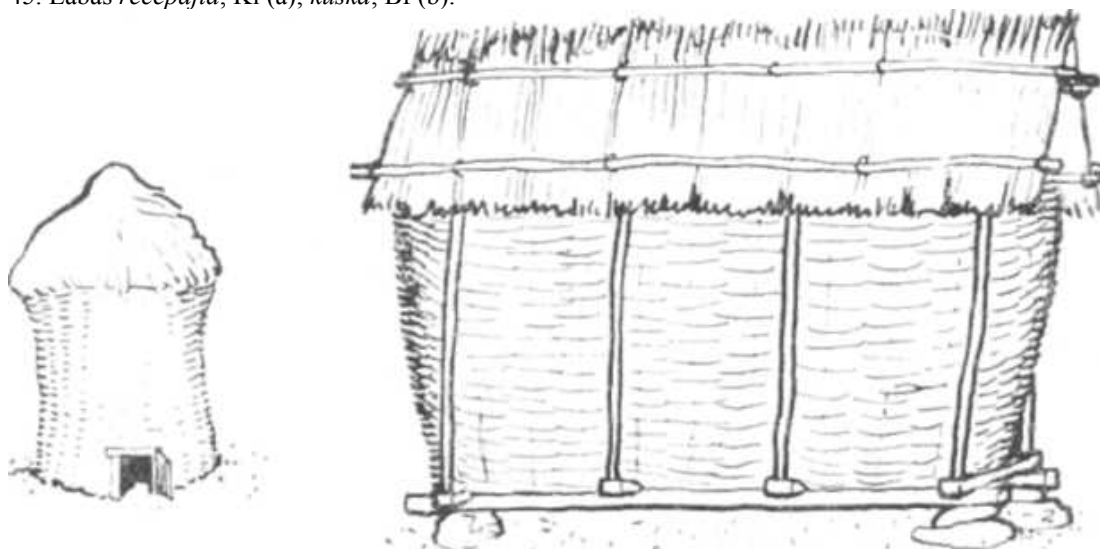

44. Lábas tyúkpajták, Kl.

Sajátosan „csángó” épületnek minősül Moldvában a *nyári tüzelő* vagy *buketéria* is. Bár némely kisebb csángó udvarról hiányzik ez az épület, s ilyen esetben, román módra, a ház oldalt lecsüngő fedele alá ragasztott kilét tölti be a nyári konyha szerepét, szegényebb helyen pedig az udvarbeli katalanon szabadon tüzelnek. A csángók nyári konyhájukat a tűzveszély miatt nem építik borona- vagy sövényfallal, hanem csak favázás sárfallal, és gyakran már csonka vagy nyerges fedelük van (51, 55). Az a tény, hogy a mezei munkák idején — „hogy a házat ne mocskolják” — jóformán itt él az egész család, s a család idős tagjai ide húzódva élik vénségük idejét, a nyári konyhát a telek második lakóházává teszi. Otthonosan érzik itt magukat a vének, már csak azért is, mivel az egysejtű, füstfogós-szabadtüzelős és a nagyházból

45. Lábas *récepajta*, Kl (a); *kuska*, Bf (b).

46. *Tyúkpajta*, Ta (a); *pujkas*, Tr (b).

kikopott bútorzattal berendezett nyári konyha régi emlékeket idéz föl bennünk. A lakásfejlődés szempontjából századokkal ezelőtti megoldást mutatnak azok a nyári konyhák, amelyeknek nincs mennyezet-padolásuk. Figyelemre méltó, hogy már eme egysejtű „ház”-akhoz is majd mindig tapad még valami toldalék, vagy — kilérhez hasonlóan — az oldalt lecsüngő fedél védelmében (55), vagy pedig — régi házakhoz toldott állás módján — a fedélszék megnyújtásával (54), de minden esetben gazdasági rendeltetéssel.

Ilyenformán a régi udvarbeli építmények sorában a nyári konyha a csángó népi építészet igen tanulságos objektuma, ugyanis a lakóház és lakás korábbi fejlődése szakaszainak ismeretét teszi teljesebbé.

AZ ÉPÍTÉS. ANYAG, SZERSZÁM, MUNKA

A hagyományos csángó építészet az alkalmazott szokásos épületanyagok, szerszámkészlet és építőmunka meghatározta sajátos képet mutat. E sajátosság azonban nem valami merev egyformaságban jelentkezik, mint pl. olyan vidékeken, ahol a közeli ácsközpont vagy vállalkozó ácsmesterek szekercéje egész

47. *Disznópajta* (Petrás János telkén), Bf.

48. *Hámbár gabonának*, Szf.

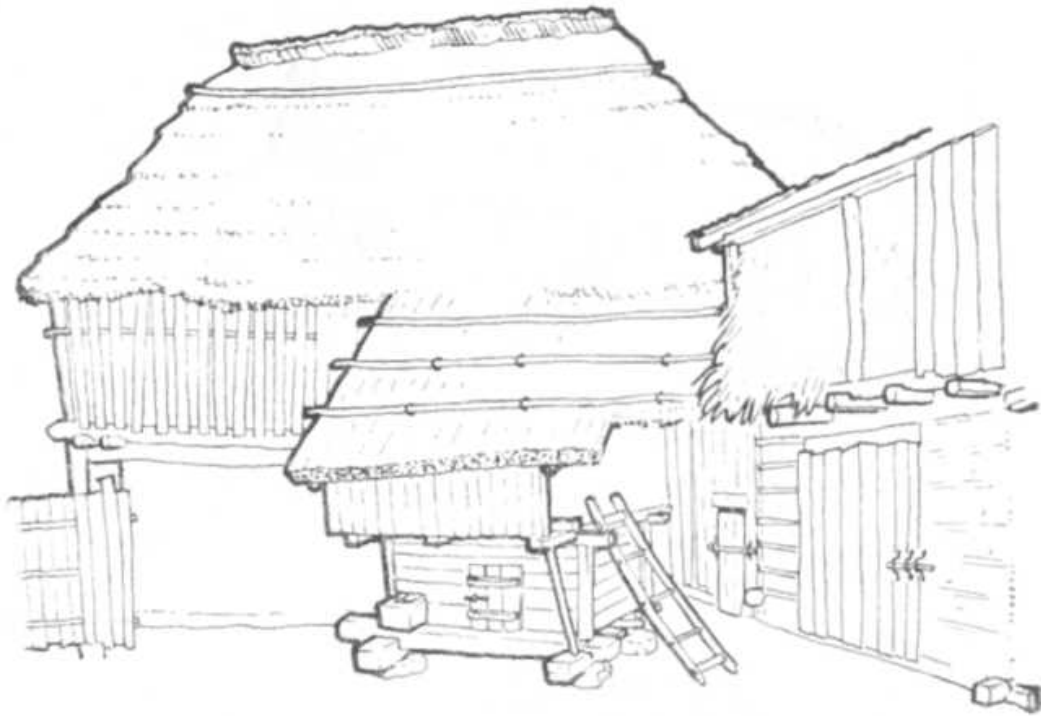
utcasorok kapuit-házait idomította egymáshoz, hanem az építőmunka meglehetősen háziipar színvonalából eredő változatosságban, az épp elérhető anyagokkal és különböző fokon elsajátított technikákkal való különböző értékű egyéni megoldásokban. Ugyanakkor a moldvai csángó falu népi építésze az első világháborút követően annyi hatásnak kitéve oly nagy változásokon ment át, mint pl. erdélyi tájainkon hosszú évszázadok alatt, szerves fejlődéssel. Így aztán a csángóságnál a fejlődés több fokozata, több kísérletezés és „divat” is együtt él. E rohamos változást 1958-ban így érzékelte egyik idős bogdánfalvi mester: „Mikor megiszmertem ezt a falut, mintha egy cigány faluban lettem volna, most mintha egy városban lakték.”

Természetesen a népművészet kutatója nem vállalja az egyidőben mutatózó minden jelenséget egyaránt számbavevő szociográfus munkáját. Kötelező feladatunk a terepen együtt található sokféleségből kihámozni a néprajzi értelemben vett népi, azaz hagyományos és közösségi, s egyben esztétikai értékű jelenségeket. Ennek egyik útja, esetünkben, az építőanyagokkal, szerszámokkal és az építőmunka módjaival való közelebbi ismerkedés.

Némely csángó faluban még él a szájhagyomány, hogy egyes szegények, míg csak összekerítették a rendes házra valót, földbe ásott vermekben (*bordé*) laktak. E kivételes szükségmegoldásoktól eltekintve azonban egészen a XIX. század végéig a lakosság *náddal* fedett *boronaházakat* épített magának, a szegényebbek a környékbeli erdők *bikk-* és *szádokfájából*, mások pedig a bojár távoli havasaiból pénzért vagy napszámért vásárolt *fenyőboronából*, *boronyából* (KI). A Szeret, Aranyos-Beszterce és Tatros menti falvakban a szükséges *gombolyagfa* beszerzésének legegyszerűbb módja volt, hogy a havasokból vízen leeresztett két *plutát* (tutaj) vásároltak, s abból építették fel házukat.

Fenyőfához falujuk közelében csupán a Tatros és az Ojtoz felső völgyében települt csángók jutottak. Másfelé csak folyóparti gyenge fák és *csere-* s főként *bikkerdők* voltak. Azonban a faluhoz közel eső erdőket is rendszerint bojárok birtokolták, ha csak nagyobb gazdák nem vásároltak meg tőlük egy-egy erdőrészt. Csupán a hajdani szabadparaszt falvak gazdálkodtak saját, *rezesie-erdejükkel*, melyből a régi családok az államosításig élhettek használati jogukkal.

A bükkfának, építkezésnél, főleg a hajtását, vékony ágait használták: ebből fonták a kerítéseket, egyes melléképületek falait; szegényebbek a bükkfahajtásokból *kertelt falú házakat* is építettek maguknak. A bükkfa törzséből többnyire csak a ház *padlóját* (*felsőpadló*, azaz mennyezetdeszka) hasították. Ilyen „bárdból kifaragott padló”-t alkalmaztak sokfelé a *doszka* elterjedéséig. Azelőtt vízfűrészeken metszett deszkát csak a *Hedből* (Csík, Gyergyó) szállítottak Galac felé, vagy szekérral hozták a háromszékiek, ez azonban a csángó parasztnak még túl drága volt. Csupán 1920 után létesültek Moldvában is gáterek, Aszó, Kománfalva, Dormánfalva erdeiben, Piátra felé és Bákóban, s ettől kezdve vált olcsóbbá a fenyődeszka és lett általánosabb használata a csángók közt is, főleg kapuk, utcai kerítések és tornácmellvédek készítéséhez. Ugyanakkor viszont egyre drágult a szálfa: a székely közbirtokossági erdők a századokon át tartó kitermelés következtében (némely csíki s háromszéki falu határában 30—40 vízfűrész is volt, majd egyes vállalkozók gátereket is állítottak) a század végére meglehetősen meggyérültek, a moldvai bojárok pedig a 20-as években kezdték eladni erdeiket a deszkagyárosoknak, s megkezdődött az erdővel és fájával való fokozott üzérkedés. A

49. Duma György udvarának a házzal szembeni szeglete, Bf. Balról a kapu és a szomszéd csűrének részlete, utóbbihoz ragasztva a *disznópajta*, jobbról a *pajtacska* részlete.

50. Régi csűr fedélszék-részlete belülről, Bf (Péter Dezső rajza).

51. Disznópajta és buketéria, Bf.

52. Kozsán György csűre az 1910-es évekből, Bf. (Karók közé vert sárfal [alul] és lécek közé fogott nádfal [felül], szalmával teregetett nádtető.)

20-as évek folyamán már olyan drága a boronaépítkezés, hogy a csángóság kénytelen felhagyni vele, legfeljebb disznóólát építi még tovább is ellenállóbb boronafallal.

„Mióta a világ megsaporodott és megvékonyult a fa” — amint e változást Bogdánfalván kifejezik —, a csángók közt a fenyőboronát pótló különféle építélművelésekkel kísérleteznek. A 20-as években szükségből többen térnek át a házépítésben is az addig csak a szegénység által alkalmazott tapasztott vesszőfára, majd rövidesen általánosul ennek egy tökéletesített változata, a *sipkás-* vagy *csipkásfal*. Ehhez a sasokra kívülről s belülről egy-egy rend faragott fűzfalécet szegeznek föl vízszintesen, majd a kettős rácsozat közé sarat gyúrnak. Igaz, hogy e falrakáshoz (a lécek leszzegezéséhez) sok vasszeg kellett, ezt viszont a 20-as években már olcsón gyártotta a gyéresi sodrony-

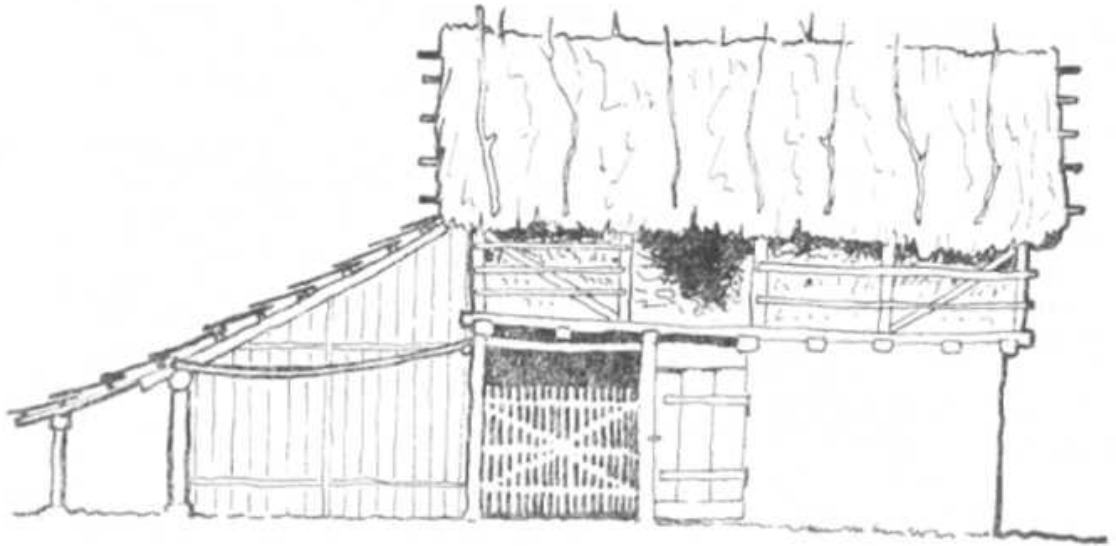
gyár. E legáltalánosabb eljárás mellett azonban helyenként terjed a fával takarékoskodó fal- és mennyezet-építés több más eljárása is: a *tekercs-* és *valatugfal*, illetve *tizikfal*, a 30-as évek végétől pedig az égetett *téglafal* vagy *keremidafal* is (62).

A hagyományos fedőanyag a Szeret mentén a *nád*. A *nádsuffedélre* a régiek még *ganét* is hánytak, később, a fejlettebb földművelésben értékes trágya helyett már *szalmát* teregettek. Hajdan a szabályozatlan Szeret széles *lankáját* berkek és végtelen nádasok borították. Így pl. Bogdánfalva határában *Vészto* és *Egres* csupa nádas volt, parasztsaládok tulajdonában, akik-től mások is olcsón beszerezhették a szükséges fedőnádát. A somoskaiak a nádat már a bojártól vették a *tórol*, napszámért vagy *részibe* (felébe) való nádatartásért. A sarlóval learatott nádból egy ház fedéséhez 100 nagy *kéve* kellett; ezt hazahordva negyedakkora kévékbe, *zsufókba* kötötték („olyan vas-tag kévékbe köttek, mint az ingujjam”), ezeket rakták fel sorban a fedélre, s ott lécekkal *lecsípték* (leszorították). Erre jött aztán a vékony *razsszalma* (rozsszalma) réteg; ezt pár évenként újítva-javítva a nádfedél 20—25 esztendeig eltartott.

Ahogy aztán a századforduló tájától a földműves eke elől a nádasok egyre hátrálnak s a nád is drágulni kezd, a nádfedeleket fokozatosan felváltja a nagyobb méretű gabonatermesztéssel megolcsuló szalmafedél (az 1920-as években). Azonban nemsokára kiderült, hogy a népszaporulattal is szükségessé vált nagybani gabonatermesztés rendszeres trágyázást, ez meg nagyszámú állat jászlas tartását, a takarmánynak szalmával való pótlását és szalmás almozást igényelt. „Apámnak volt hat ökre — magyarázta 1954-ben az idős bogdánfalvi gazda, az 1907. évi parasztfelkeléskor földosztó községi bíró, Fenyős Mihály —, sz most van tőle 36 unoka, sz ha csak egy marhája isz van mindeniknek, azoknak mind étel kell.”

Így a 20-as évek végén kezdik már elhagyni a szalmafedést mindenfelé (az még Nagypatakon tartotta magát legtovább), rátérve a gyári szeggel fölvert *zendely*, *endely* alkalmazására. (Bogdánfalván Róka Antal bíró már 1920—21 körül zszindellyel fedte a házát.) A zszindelyt könnyen hordták a lefelé haladó úton a Szeret mentére és a Tázló és Tatros völgyébe Békás felől, az Ojtoz vidékéről (Hírja) és Caşin környékéről. 1950 tájától a zszindelyesek már nem faluznak, hanem árujukat raktáraknak adják át, így aztán pl. a szeretmentiek Bákóból vagy Románból vásárolják a jellegzetes moldvai hornyolatlan zszindelyt. Mielőtt azonban a zszindelyfedés általánossá vált volna, máris terjedni kezdett a zszindelynél tartósabb, de nem drágább *cserépfedés*. Bogdánfalván ennek is a Csíkból ideszármazott Fülöp János volt a kezdeményezője, ő fedte először új házát és csűrét tordai cseréppel, azonban a cserépfedés nagyobb arányú alkalmazása csupán 1947 tájától kezdődött.

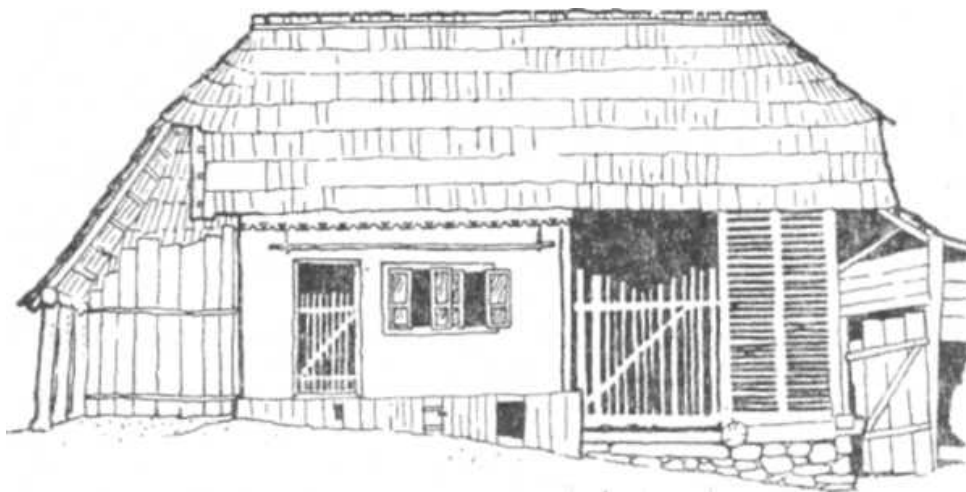
A falakat, sárral való *sikárolásuk* (tapasztás), *sikittásuk* (simítás) után, régen csak híg agyaggal *kenték meg*, egy gyapjas bőrdarabbal. Bogdánfalván a falu határában található *fejérfölddel* (vízben feláztatva) kenték fehéresre a régi borona- és paticházak falát. A *meszelés* csupán 1920 óta kezdődött, mióta — a Hedből (Csíkszentdomokosról) kezdték rendszeresen hozni s kukoricáért árulni falvakon a meszet. Ma már legfeljebb a főzőkilérek, nyári konyhák, pajták és ólak fala marad meszeletlen, és a *házföggvét* mázolja még a régi mód szerint *sárig földvel* (sárga agyag).

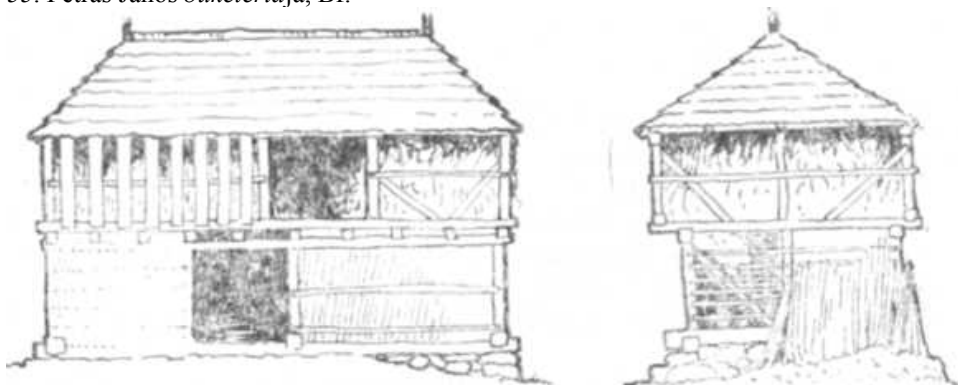
53. Pajta, Tr (Péter Dezső után).

54. Régi állás, a szarufák a csúcsaiknál szelemenes alátámasztással, Bf.

55. Petrás János *buketériája*, Bf.

56. Zsindely fedelű csűr (az 1920-as években épült), Bf.

A különféle építőanyagok alkalmazásának lehetősége és módja szoros kapcsolatban áll a szerszámok fejlődésével is. A természet kínálta nyersanyagok csupán megfelelő szerszámok révén válnak felhasználhatóvá, az újabb, tökéletesebb eszközök teszik lehetővé az anyaggal való takarékosabb, jobb és szebb munkát. Nyilvánvaló, hogy a szerszámok tökéletesedésével, differenciálódásával és leltáruk növekedésével együtt jár az ismeretek gyarapodása és a szakosodás is. Így lesznek idővel az építésnek is szakemberei, amely a háziipar köréből falun is az építőmesterek munkakörébe kerül.

A csángó építőnek korunkig jóformán egyedüli szerszáma volt a *cigány csányta* (kovács készítette) *féci*, *fészi* (fejsze). Még a század elején is csak fejszével dolgoztak (35a), a csapolásokhoz is (véső helyett) *keskeny fécit* használtak. A rövid nyelű *szekercét* és a bolti széles *bárdot* a 20-as évek óta használják az ácsok (35b). A *szalufejszét*, amely a *tekenyő*-, a marhaható és a szőlőtaposó téka-vájók (35c—k), valamint a *vésőt* és gyári sarkos *kócos-vésőt*, amely a bútorkészítők szerszáma, az ácsmunkában nem alkalmazták. A

kézvonót is — a *kézvonószékkal* vagy *faragószékkal* (36f, 37a) — legfeljebb a vékony tornácoszlopok és házcsúcsnyársak simítására, íjas *endelyvágószékkal* pedig zsindefedéskor a zsindefvégek díszes hegyzésére használják (39).

A fejsze mellett nagy jelentősége volt régen is a *furunak* (35f), mégpedig a *szegfurunak* (mert a nagy *kalánfurut* a szekeresek, a hosszú *csapárfurut* meg a kádárok használták), hiszen régebb általában, de néhol még az 50-es években is (pl. Külsőrekecsinben) az egész házat faszegekkel építették. A vasszeg csupán a 20-as évektől használatos a fali és fedél-lécek, valamint a zsindefkerítés és tornácdeszka felszegzésére. Újabban a *cigányfuru* helyett inkább gyári *burgijafurut* (csigafúró) használnak.

A nádzúpokat hánccsal, újabban dróttal fogták a lécekhez a *zsufkötőű* vagy *fatű* segítségével (35i). De a *zsúfozás* már nem ácsmunka.

A *gyolunak* (*porozó, tisztító, nutoló* és *párkányozó* vagy *virágozó gyolunak*) csak az itt újkeletű asztalosságban van szerepe (35j). Mintegy száz éve annál nagyobb jelentőségű az ácsmunkában is a *firisz, fűrész* a *fadőtéstől* a gerendák leszabásáig, sőt a csapok bevágásáig. A klézseiek szerint elődeik az 1877-ben itt átvonuló orosz katonáknál láttak először fűrészelt. Ez még kétkezi *beszke* volt; ilyen fűrészeket hoztak aztán haza az erdélyi hegyszorosokban működő székely fűrészmalomoknál vagy Galíciában dolgozó csángó parasztok is. Későbbi szerszámuk a *deszkavágó* (35g), a rámás *kézifirisz* (36c), akárcsak a *kulcár. Facirkalmat* (36e) csak kivételesen használták, a vízszintest *szemmértékre* vagy *tál vízzel*, a függőlegest — mióta sasokkal építkeznek — madzagra kötött kő- vagy vashombával, a hosszúságot *kötéllel* mérték.

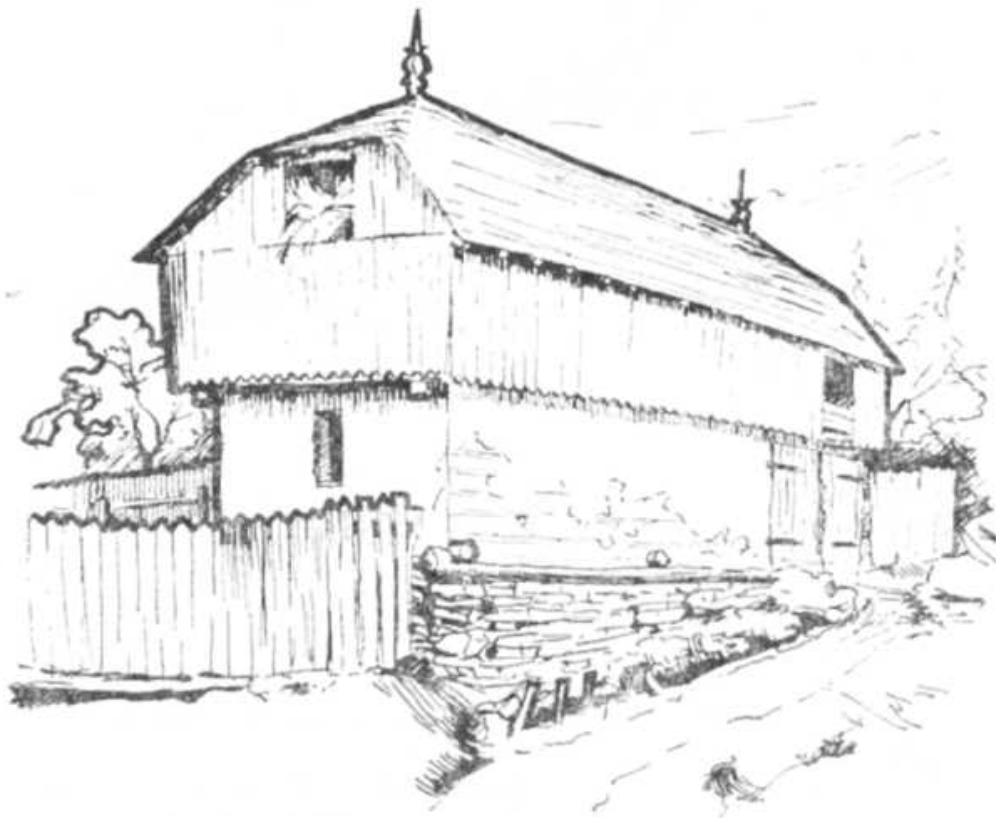
Az építkezéssel kapcsolatban legújabbban használt szerszám a *mető* (eszterga). Régies neve is mutatja, hogy a csángók kezdettől használták e szerszámot, legalábbis a kerékgyártásnál; az első világháború óta szerepe van a népi építészetben is: egyes helyeken (pl. Újfaluban) bukovinai mintára a németes csonka fedelű házak *balkon-* vagy tornác-mellvédjének bábjait, később még többfelé a házcsúcsnyársakat (*buld*) is esztergálni kezdték, nyárfából.

Míg az építés jórészt a közelben található, megszokott anyagokból, a minden háznál meglevő és állandóan használt minden esztergával, a fejszével és ezeknek megfelelő egyszerű építési technikával történt, mindenki értett az építéshez s így maga építhette föl házát és udvarbeli épületeit. Csupán némely munkaszakaszhoz, amely meghaladta egyetlen ember és a család erejét, hívta a gazda *kalákába* testvéreit s esetleg más közelebbi rokonait, s egyszerre haton-heten is dolgoztak a házon vagy — újabban — a csűrön is. Félrebb eső falvakban még napjainkban is kalákában épül minden ház. Így pl. Külsőrekecsinben, amely falu oly szapora, hogy, mint róluk mondják: „ott mind testvérek az emberek” (s pl. a *disznótorok* alkalmával a kóstolóra meghívott *vérek* a gazda fél disznóját elfogyasztják).

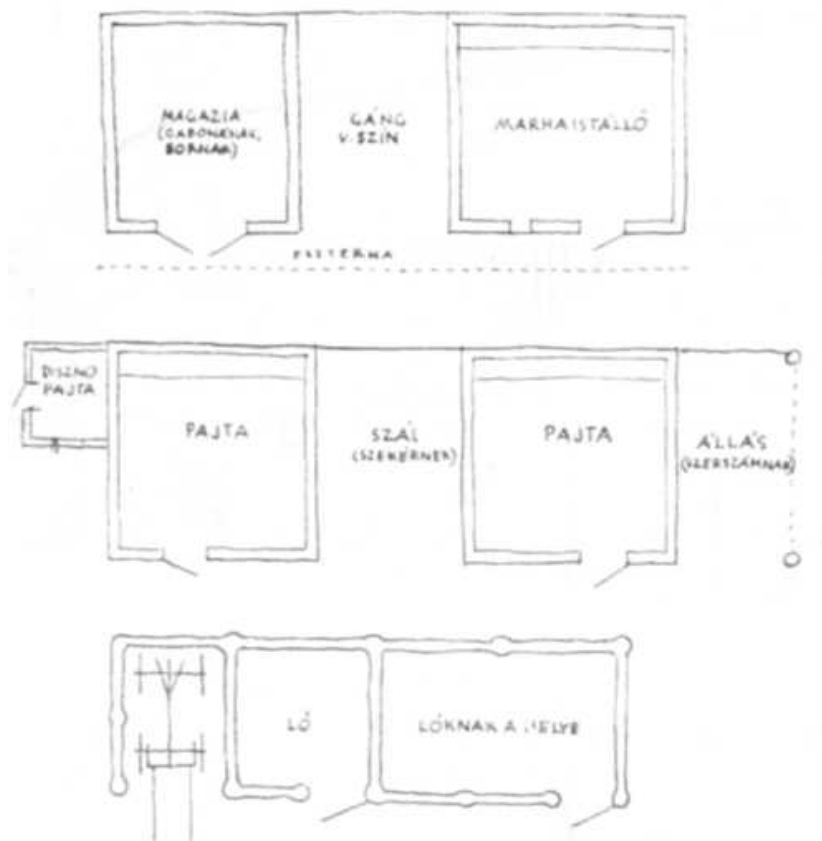
Egyszerűbb, szokványos házépítés esetén a kaláka intézményét általában máig mindenfelé igénybe veszik. Klézsen, az 50-es években, mikor valamely legény házasuló lett, az apa még a tél folyamán értesítette a *véreket*, a *nyám-ságot* (nemzetségbelieket), amely aztán szánnal *hazahordta* a szükséges épületfát, majd tavasszal ezt kifaragták, együtt *lerakták* a cserefa talpakat, *emelték* a falakat, erre keresztben *feltették* a mennyezetgerendákat, rájuk a *foglalókat*, a foglalókra pedig hárman-négyen *ráemelték* a földön *összezsátt* (összerótt) szarufapárokot. Ahol még nád- vagy szalmafedelet tettek, azt is kalákában rakták föl. A kalákába meghívottak közül a leghozzáértőbbet kérték fel a

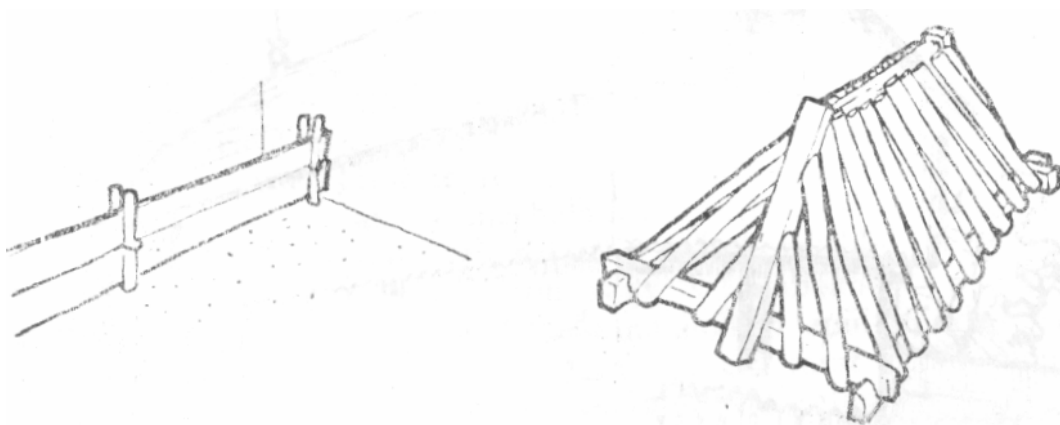
57. Cserépfedelű csűr (1953-ban épült), Bf.

58. Zsindelyfedelű csűr (1946-ban épült), Bf.

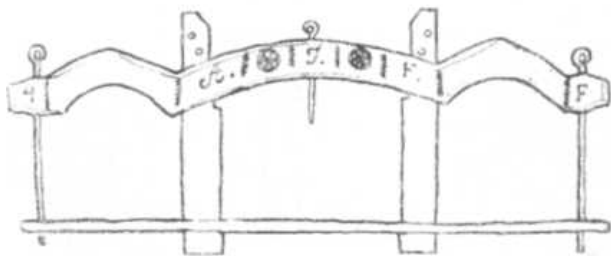
59. Pajta- és csűr-alaprajzok: a) új csűr alaprajza, Bf; b) csűr alaprajza, S, c) ló-istálló sáprun, fala kertelt és síkárt.

60. Marhajászój, L; pislenyborító, Bf.

munka vezetőjéül, aki ezt kitüntetésnek vette, bár megkívánta, hogy a munkáját szükség esetén segítséggel visszatérítse a gazda; „napszámmal fordiccsák vissza napszámot”, „ma nekem, holnap neked.”

Különös hozzáértés, felkészültséget igénylő építés esetén azonban a kalácsa-munka már nem alkalmazható. Az újabb nemzedékben már a csángóknál is kialakult az egykori szegényebb réteg köréből az örökölt, hagyományos is-

61. Cifra járom (Filep Antal János, 1953), Bf.

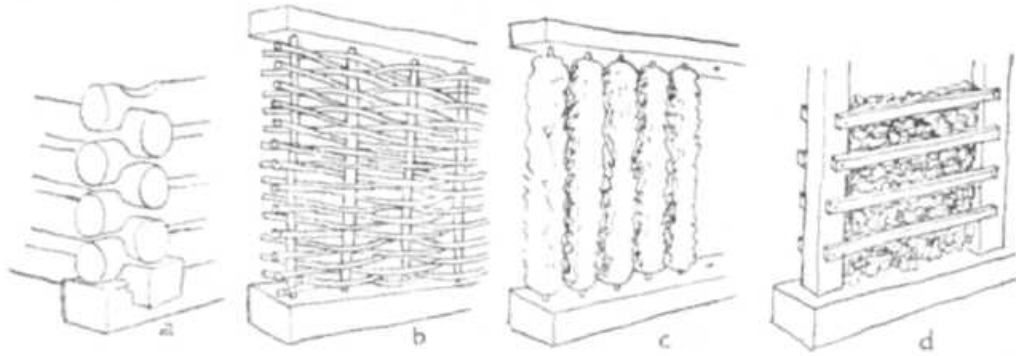
mereteket és tapasztalatokat állandóan újabbakkal gyarapító és a munkáért felelős *ácsok*, *mesterek* csoportja. Mivel e falusi ács már jórészt a mestersége után él, nem hogy „szivességből”, de még visszafordított napszámért sem vállalhatja az építés vezetését, hanem csak pénzért, amely a gazda által biztosított segítség mértéke szerint több vagy kevesebb napszám megfizetése.

A moldvai csángó falvak mindenikében több ács is van, akik egymástól, a más falubeli kollégáktól és nem utolsósorban a csíkiaktól igyekeznek minél többet ellesni, sőt, a látottakon még túl is tenni újításokkal, amelyek közül a sikeresek gyorsan elterjednek. Bogdánfalván 1953-ban kb. 10 asztalos, 5 kerekés és 30—40 kádár mellett mintegy 40 ácsot lehetett összeszámolni. E mesterek közül legnevezetesebb volt Piros Mihály, Gábor János, Józi Ferenc, Bodó Andri, Petrás Péter, Tankó György, Tankó Demeter és Zsitár Mihály. A jeles ács, Piros Mihály büszkesége volt, hogy a régies leeresztett tető helyett 1933-ban ő kezdeményezte a *papucsra tett tetőt* (támasztott tetőszerkezet), amely azóta általános lett. Eme újításnak eredetéről beszélgetve maga mondta: „Itt mindent a Hedbe felé látnak, onnan hoznak.” Ez áll az utóbbi nemzedékek újításaira. De hogy a hagyományos típusú csángó népi építészet is lényegi vonásaiban a csíki-három széki népi építészet egy korábbi — bár sok tekintetben a helyi adottságok és moldvai hatások szerint módosult — formájának sajátos változata, azt a továbbiakban is látni fogjuk.

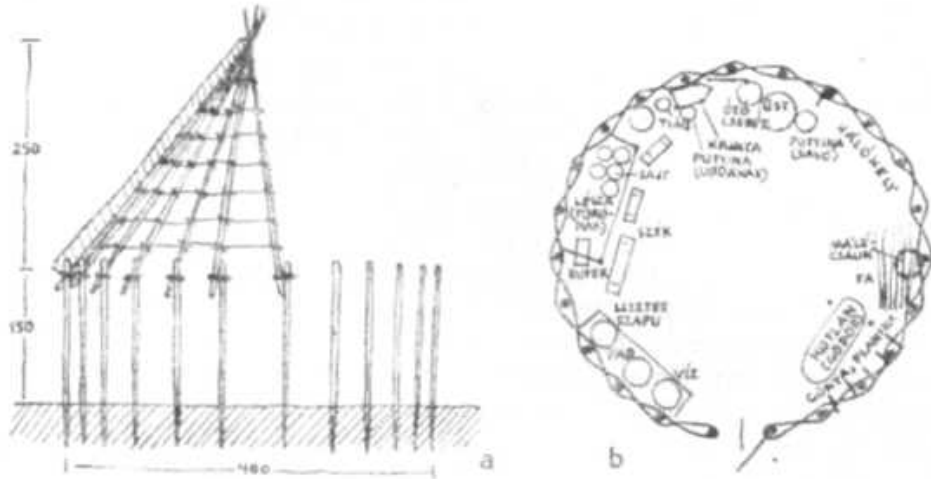
ÉPÜLETSZERKEZET

Már az eddigiek — az udvarbeli kezdetlegesebb épületek, valamint az építőanyagok, építőeszközök és építőmunka tárgyalása — során is érintettük a csángó épületszerkezet néhány részletét. Azonban a népi építészet eme alapfontosságú oldalának közelebbi megismerésére legalkalmasabb, ha ezt a csángó telek legjelentősebb, legfejlettebb és leggondosabb építésű, a századok során fölhalmozott népi építőtudást a maga teljességében érvényesítő lakóházon tanulmányozzuk.

Szemben a Moldvában meglehetősen általános ágasos („cu furci”) építkezéssel (még a cserépfedél alá kerülő egyes újabb épületeket is földbe ásott ágasokkal építik), a csángóság, kivéve a románság közé jobban beékelte Szabófalva környékieket (65), nagyobb s egyes kisebb épületeit is mindig *talpra* építi, hogy ne süllyedjenek, ne dőljenek el. A régi házak cserefa talpfái oly súlyosak voltak, hogy egy talpat 12 ökörral vontattak a helyszínre. Mióta

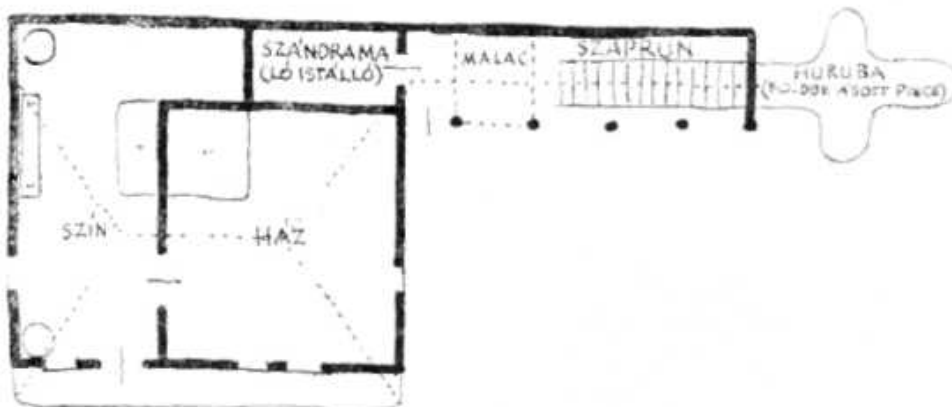
62. Falrakási módok: a) *boronafal gerezdbe rakva*; b) *kertelt fal* (sikárlás előtt); c) *tekercsfal* (Tatros mente); d) *csipkásfal* (Szeret-mente).

63. *Kertelt falú és csugával (kukoricakóré) fedett sztina* (szerkezeti és alaprajz), Pl.

64. Egysejtű boronaház, L.

65. Ház, hozzá épített grázsdal (pajta); sándramával és sáprunnal kiegészített ház alaprajza, Szf.

66. Dogár Péter pincés háza és pajtája, Bf.

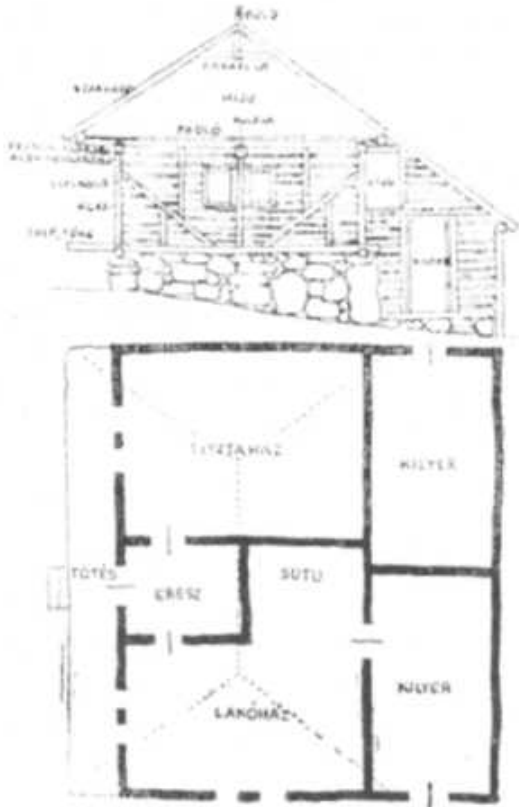
67. Magyari György háza, Tr.

aztán „megvékonyodott a fa”, már 2—3 pár ökör is elvontatja a 10—12 m-es *hosszútalpat*, a 4—5 m-es *keresztüljét* (kereszt talpgerenda) pedig egy pár ökör is.

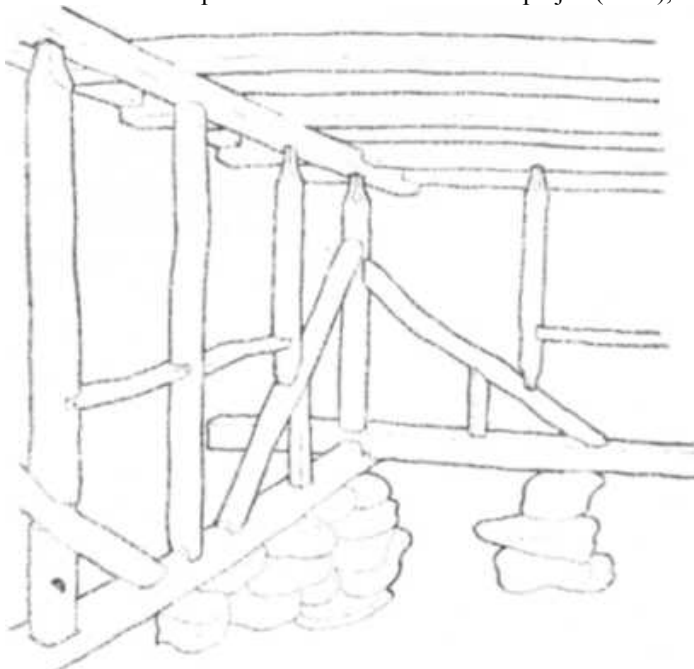
A négy oldalon kissé megfaragott talpakra kerültek aztán a közeli Szeret-parti *éger*, *plop* (nyár) vagy a környékbeli erdőkről való *bikk* vagy *szádok*, illetve a havasokból hozott *fenyő gombolyagfák*, amelyeket faragás nélkül, a sarkokon *gerezdbe összeeresztve* 10—12 *rendben* ácsoltak fel, míg csak kiadták a fal 2 m-es magasságát (62a, 64, 72b). A falra legfelül a ház hosszában fektették föl sárgerendának a két *falgerendát* vagy *sárfruntárt* (Bf), *alsókosztorobát* (Ka, Szf); közöttük, a ház közepén nyújtották végig a *kordát* (mestergerenda). Ezekre merőlegesen kerültek föl a rövid falak irányában a *kurtagerendák* vagy *girindák* (Szf), köztük pedig, egymástól 0, 80—1 m távolságra, mennyezetgerendaként a *közgerendák* (Ff), *házigerendák* vagy *világgerendák* (Bf). E rövid keresztgerendáknak kb. 20 cm-re kiálló végére helyezték aztán koszorúnak a két *hosszúgerendát* vagy *külsőfruntárt* (Bf), *felsőkosztorobát* (Ka, Szf), *foglalót* (Kl; 69, 75, 77).

68. Petrás János háza, Bf.

69. Csicsó Antal épülő házának szerkezeti és alaprajza (1953), Ka.

70. Épülő ház favázának részlete (a tornác és az utca felőli falak sarka), Bf.

E felső koszorúgerendákon rögzítették aztán a *szarvazókat* (szarufák), egymástól átlag 1,20 m távolságra; így egy 5 m hosszú épület vagy helyiség fölé 4 szarufapár kellett. A szarufa hossza régen a ház szélességének 3/4 részét tette. A régi nádfedelű háztető tehát sokkal magasabb s meredekebb volt, mint a mostani zszindely- vagy cserépfedél, ahol a szarufa hossza legfennebb 2/3-a a ház szélességének. A nádfedés idején fontos volt, hogy az eső, hólé gyorsan lefusson a meredek tetőről s ne rothassza a fedelet.

A szarvazatot még a földön készítették elő: két fenyőszálat megfelelő hosszúságú szarufának kimérve és levágva, s ezeket csúcsaiknál összefogva a két koszorúgerenda közti távolságnak megfelelő nyílású (kb. 90°-os) szögben fektették le, majd a csúcsnál kissé összelapolva *faszeggel* összefogták, és a szarufák közti szöveget rögzítő *kakasülőt* is odaszegezték. Az így elkészült első szarufapár csúcsánál és végeinél *cepust* (cövek) vertek a földbe, s ezek jelzése szerint állították össze a ház többi szarufapárját.

A szarufák alsó végeitől 50—70 cm-re *bokát* (áll) vágta be, hogy a tetőn fölállított szarufa ezzel támaszkodjék a hosszú koszorúgerendán, amelynek felső felén, a megfelelő helyre viszont *foglalót* (fészek) *róttak be*. A fölállított szarufát, miután bokáját a koszorúgerenda foglalójába helyezték, itt még cseréfa *szeggel* is odafogták: vagy úgy, hogy a szeget a koszorúgerendán is átütötték (73d, 74c, 75 stb.), vagy pedig a szeget csak a szarufán ütötték át, a koszorúgerenda fölé. A szarufák alsó végei tehát kissé lecsüngtek, s ilyenformán a szarvazatba kerülő fedélből 50—70 cm széles *eszterháj* nyúlt le a ház körül. Hogy a ház első bejárati részén az *eszterha* még messzebb „elvesse a vizet kifelé”, a szarufák lecsüngő végeit ezen az oldalon vagy eleve hosszabbra hagyták, vagy pedig kis *kurtaszarvazók* odaszegezésével (faszegekkel) „hosszabbították meg” (73a, 76b).

Az ily módon beverő eső és tűző nap ellen védett bejárati (első) oldalon az eszterháj alatti rész bizonyos mértékig befogható volt lakás céljára. Különösen ha e részen a föld színe fölé még kőből-sárból töltést is raktak.

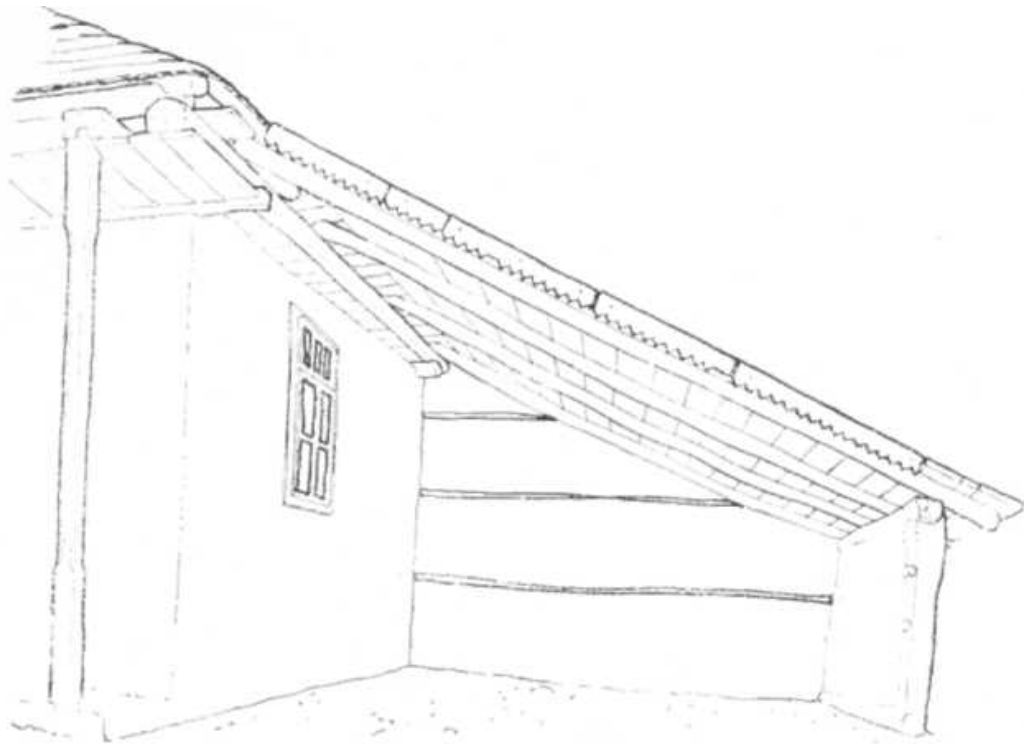
A ferde fedélsíkot oldalt vagy hátul — a szarufák végének megtoldásával — moldvai módra gyakran annyira megnyújtották, hogy az eszterháj alatt 1-1,5 m széles, kívül rögtönzött sövény- vagy deszkafalú, félfedelű kis helyiség, *kilér* keletkezett (69, 71, 74 stb.). A ház elején a töltés még akkor is szabadon maradt, ha a fölötte levő fedélrész szélesítésével (folyógerendák kijjebb nyújtásával: 67, 72b, 74a, 77—80) elérte az 1 m szélességet is. Ilyen esetben viszont a súlyos fedélrész a gerendák végei alá vett *lökötökkel* támasztották alá (71, 74a, 77, 78—81). E tornácoszlopokat — hogy ne süppedjenek a földbe — alsó végükkel a töltés peremén végigfektetett talpfába, a *tőtésfába* állították; felső végük és a gerendák közé, utóbbiak megfelelő tartására, többnyire még *étkesőt* (ék) is beverték (77, 78). Ez az ék rendszerint díszes kiképzést kapott, s a faragott oszlopokkal együtt a házhomlokzat ékesége lett (80b, d, 81). Ilyen szélesebb, oszlopos töltés már legalább száz éve megjelent egyes házak előtt, a töltés deszkás mellvédű változata, a *tornác* vagy *cserdák* azonban alig 50—60 éves. A tornác-mellvéd deszkáinak Kirekszelt kihajlása, vagy — ritkán — esztergált oszlopocskái itt is a barokk erkély-mellvédék esztergált kő- vagy fabábjainak népies utánérzései. A ház 20 cm-nél magasabb töltésére, tornácára egyszerű kőlapokból épített vagy cserefából ácsolt *garádics* (84c) vezet föl.

A csángó falvakban, ritka kivételtől eltekintve, máig egyetlen házfedél formát látunk: a régi négyfolyású sátorfedeleket. Ez azt jelenti, hogy az épület rövidebb oldalain is megdőtt fedél van. A rövid oldalak fedelének alapja a két sarokra helyezett és ferdén a legközelebbi függőleges szarufapárhoz dőtt vég-szarufapár, a közébe illesztett szarufával együtt (50, 82a). Ilyenformán 5 szarufa találkozik a csúcsban, ahova egy függőleges nyársat (*kicsi-szarvazó, buld*) helyeznek, alsó végét a kakasülöhöz, feljebb pedig a vég-szarufapár csúcsához rögzítve. „Szarvazó” neve arra utal, hogy eredetileg nem külön elem volt, hanem — mint sok erdélyi nád- és szalmatetőn látható — a ferde bütü-szarufa fent meghagyott hegyes nyúlványa volt, s arra szolgált, hogy fedéskor a csúcsra kerülő zsúpot, fedőanyagot fogja. A nyárs a zsindefedélen már elvesztette eredeti gyakorlati értelmét, és hegy nélküli, vastag, szögletes és díszes faragású oszlop lett, a sima fedél mértani idomát hangsúlyozó esztétikai funkciót töltve be (69, 82a, 83a-u; 11—16k).

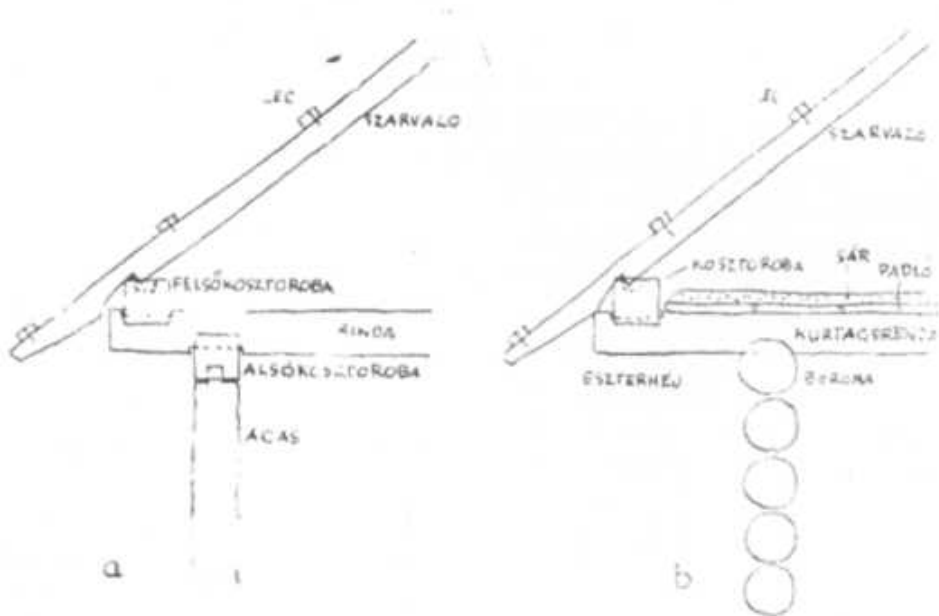
A felállított szarvazat vízszintes lécezésére rakták fel — balról jobbra haladva körben, alulról felfelé tartó sorokban — a nádzsúpokat, melyeket *nyírfagúzzsal* kötöttek a lécekhez. (A nyírfa héját a nedvesség nem korhasztja.) Az első világháború óta egyre gyakrabban *szirmával* (sodrony, drót) is kötöttek, bár ez „vágja” a nádat (73a, 75). A nádzsúp fölé az eső elleni védelemül szalmát teregettek. A szalmát kétágú villával hányták föl, majd a fedelen jól *megtiporták* és szél ellen a tetőn összekötött lécpárokkal lenyomatták (65, 66), az alsó nádzsúp-sort pedig körös-körben vízszintesen ráhelyezett s a zsúpokon átütött hosszú faszegekkel (*klengea*) a fedélszék léceihez fogott póznákkal szorították le (75, 12—14k).

A régi nádfedeles házak boronafala és házföldje egyaránt sártapasztást kapott, míg a lakóhelyiségek mennyezete — *padlója, padlása* — bükkfából hasított és faragott *doszka* volt, amelyet azonban a *hiju* felől szintén letapasztottak, hogy jobban tartsa a meleget (72b, 74c). A deszkák a széleiken gyalult *lámával* (hornyolás) illeszkedtek egymáshoz, hogy a por ne hulljon a lakóhelyiségbe (82b). A régi boronaházak *ablaka* két szomszédos falgerenda között kivágott tenyéryi nyílás volt; télen áttetsző marhabendővel zárták el. E bendőablakot azonban állandóan újítani kellett, mert a kutyák, egerek megették. A több szemű üveges ablakok bevezetésével — a századforduló tájától — a nagyobb nyílást tolvajok s kutyák ellen az alsó és felső gerenda (párkány) közé helyezett tokba (84b) függőlegesen állított ablakvasakkal látták el (54), ami sokfelé máig szokásos. Régi házakban még most is látunk a falba tükörnek betapasztott kis üvegdarabot.

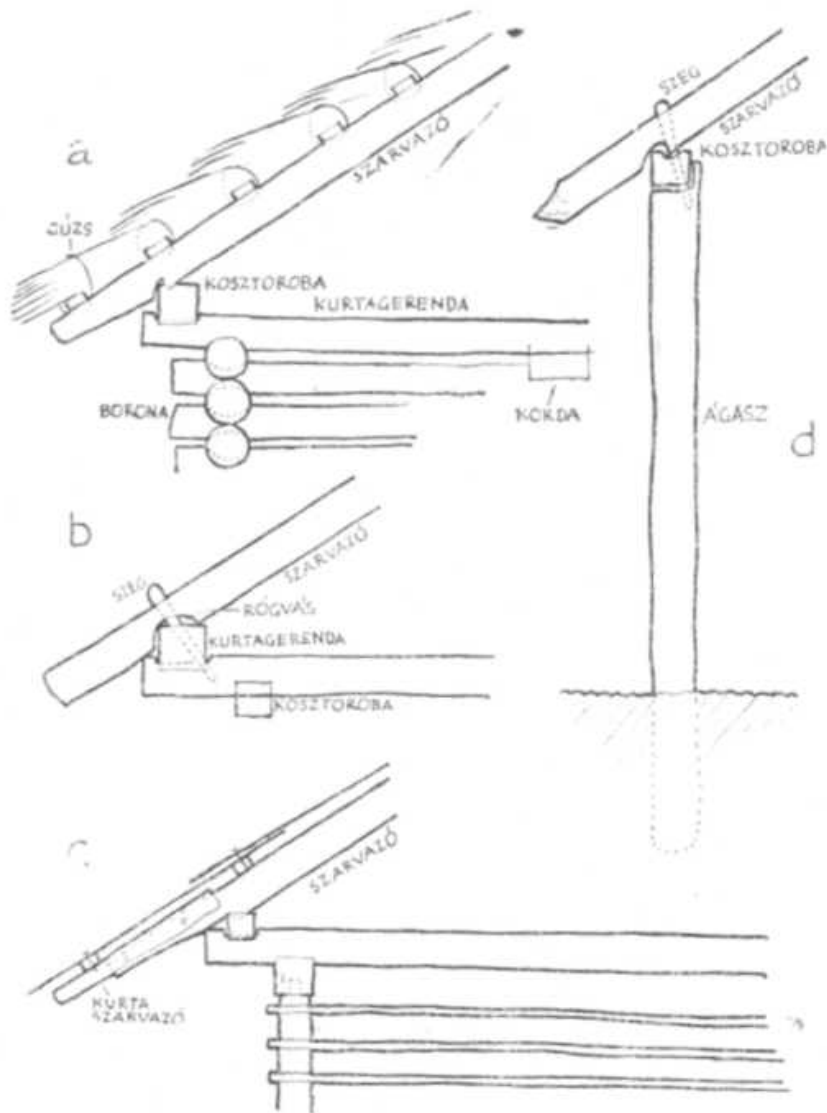
A ház ajtaja is faragott bükkfadeszkából készült, a deszkákat félig beeresztett és faszeeggel rögzített hevederek (*kinga*) fogták össze (84a, 85a). Az *ajtósorok* a félfába ütött egyszerű vaspipa volt, ezen fordult az ajtóra szegzett vaspánt *balamár* (85a). A régi fakilincset, *pecket* (85a) kívülről madzaggal emelheték; ezt éjszakára behúzták. A vaskilincs *pecke* is belül volt, de kívülről vasfogóval emelődött (ez a tulajdonképpeni *kilincs*, 85b, 87a—d). A kapukon máig ezek a megoldások láthatók. A házba nyíló külső ajtón a kilincsen kívül még *fakócsoló* is volt. Ez lehetett egyszerűbb, kívülről kampóval tolható retesz (84a, 85a), de inkább tőkés fazár; ebben a vízszintes helyzetű *tükét* vagy reteszt úgy mozgatták, hogy az ezt állító *kutyafiat* (makk) *fakóccsal* emelték fel. E fazárnak két változatával találkozunk a csángóknál (85b, 86a-c).

71. Oldalsó kilér fedéltoldása (új ház), Bf.

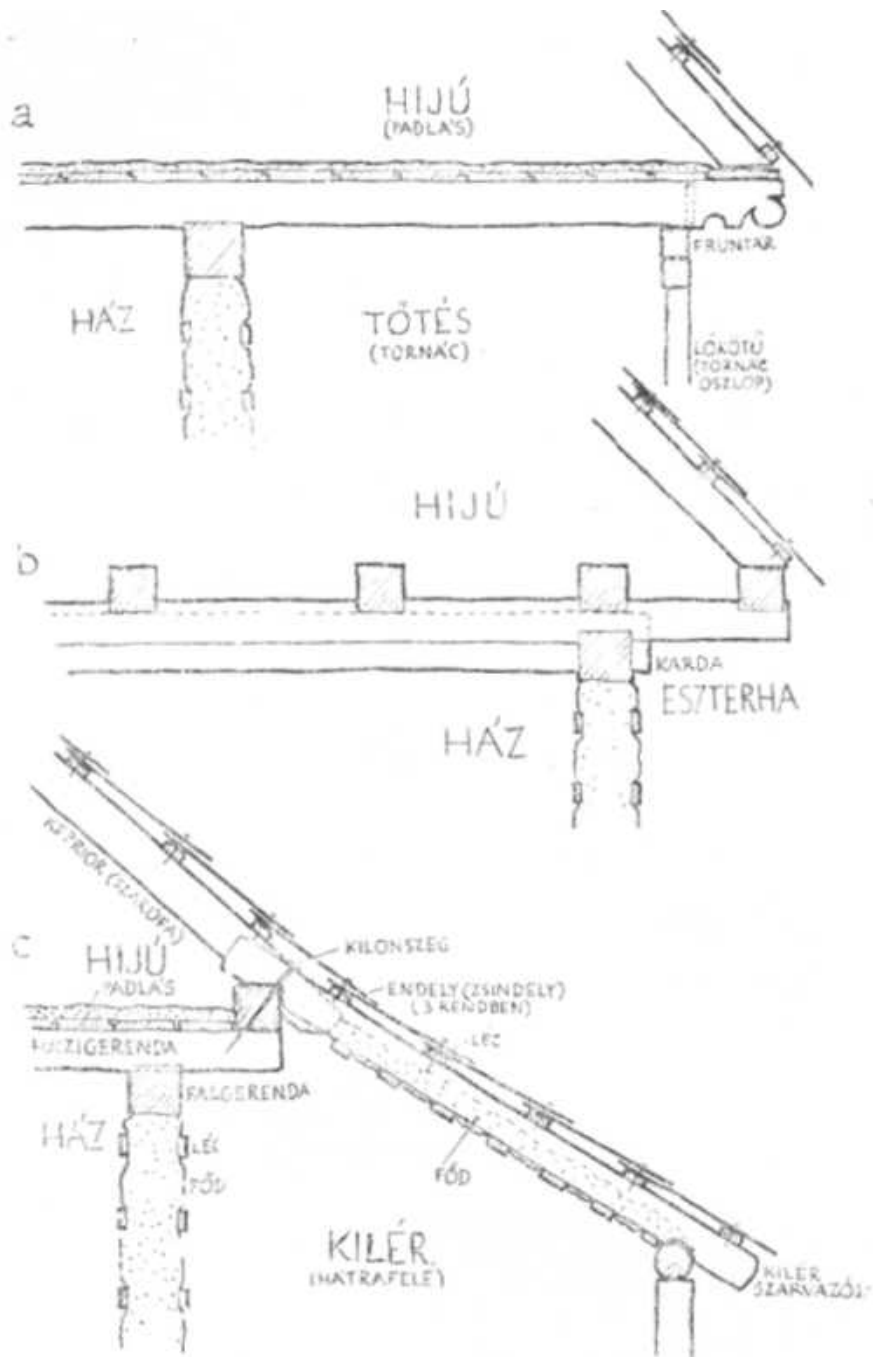

72. Házszerkezeti részletek: a) ágasos ház, Szf; b) boronaház, Kl.

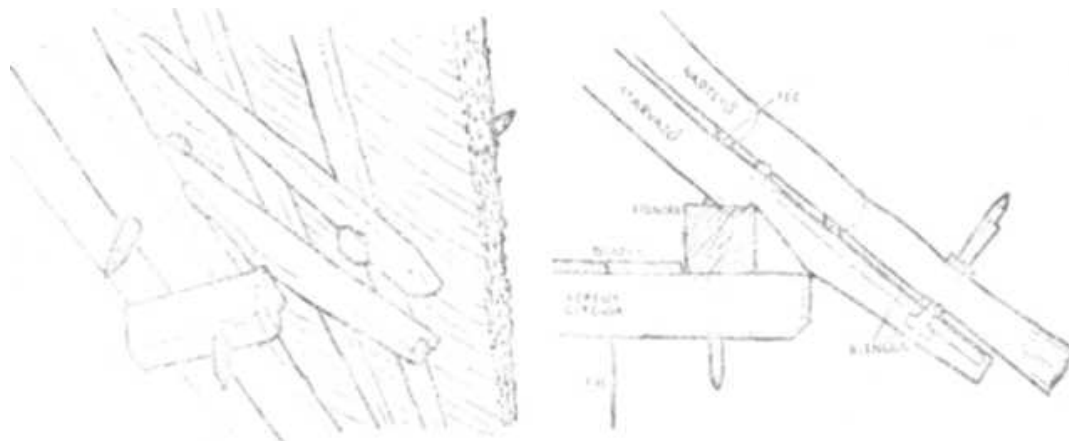
73. Házszerkezeti részletek: a) nádfedélű boronaház rövid oldala, Kl; b) fedélszerkezet részlete a ház hosszanti oldala felől, Bf; c) nyári konyha töltése fölötti ereszt, Tr; d) régi ház melletti állás szarufájának támaszkodása, Bf.

Az ismertett hagyományos házépítési mód az utóbbi két-három nemzedék folyamán nagy változáson ment át. A ház talpgerendáit már rég nem fektetik közvetlenül a talajra, hanem 50—100 cm magas *kőtalpalót* (alap) raknak, hogy a nedvességtől szigeteljék. Ez annál is fontosabb, mivel már nincsenek oly vastag, erős talpnak való *tükek*. A fával való takarékoskodás vezetett a különféle újabb falrakási módokhoz is. A boronából való falrakás helyett általános lett a favázás építkezés (69, 70), s a *cserefaágasok* és ferde *szélkötések* közeit különféle fakímélő anyagokkal töltik ki. Még bizonyos mennyiségű fát igényel az a megoldás, hogy a közöket félbe hasított gerendákkal, falfákkal rakják föl, a sasok vésett vájataiba vagy rájuk szegzett két lécz közé eresztve be a rakófák végeit.

74. Bodó György háza (1953), Bf, fedélszerkezetének részletei: a) a töltés fölötti fedél kieresztése, b) oldalsó eszterha, c) a ház háta mögötti kilér toldalék fedele.

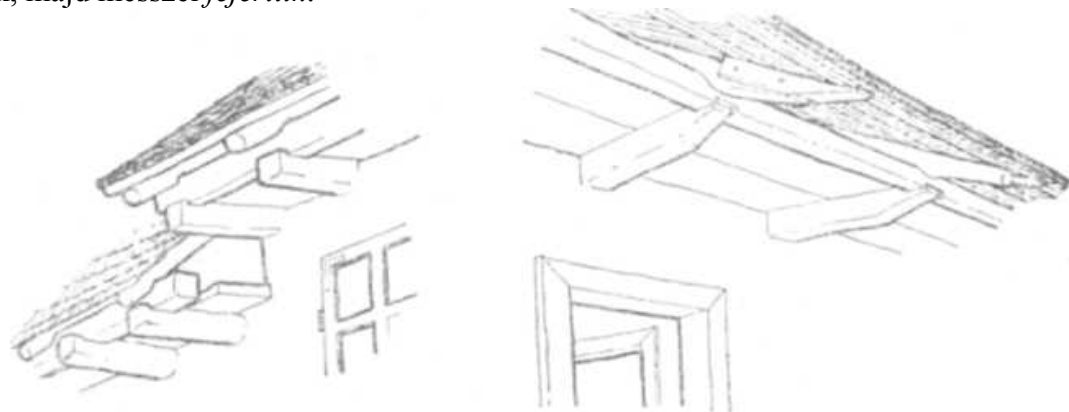
A fával való takarékoskodásra már régtől rászoruló szegénység körében terjedt el a *kertelt fal*: a talp és sárgerenda közé függőlegesen beállított vagy (Román környékén) a sasok közé vízszintesen rögzített karók bekertelése és ennek kívülről-belülről való tapasztása, simítása és meszelése (62b, 77). Ennek tökéletesített formája a *valatog* falazás: az egymáshoz sűrűn (arasznyira) beállított karók közeit egy ember belülről, a másik meg kívülről „rakja bé vala-

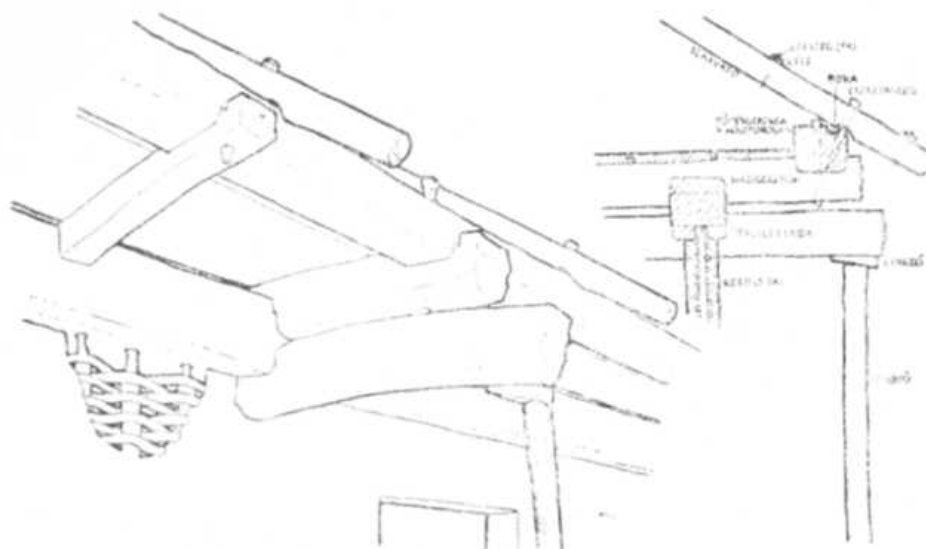
75. Régi nádtetős ház fedélszerkezetének részlete, özv. Farcádi Györgyné, Np.

toggal”, szalmás sárral. Ezt a 20-as években eléggé általános eljárási tökéletesítették a Tatros mentén *tekercsfallá* (62c): a beállítandó karokra előzőleg sáros szalmát teker föl két ember („tekerik, mint a kürtöskalácsot”, majd a karók falba rakása után kívülről-belülről tapasztják. Melléképületekhez a Szeret-terén is alkalmazzák a tekercsfalat, azonban a házakat már a 20-as évektől a tökéletesebb-egyenletesebb és tartósabb *sipkásfallal* építik: a háztalpba egymástól 1 m-re sasokat állítanak (a talp veséibe helyezik a sas *sakáját* (makkját), a sasok két oldalára jó tenyérnyi közökkel vízszintesen faragott vagy fűrészelt léceket szegeznek, majd e kettős lécrács közét szalmás sárral *gyúriák bé* (62b, 69, 74a, 88).

Mind a tekerces, mind a lécrácsos falhoz való szalmás sarat az udvaron, *csutakba*, *tevelugba* (henger) fogott marhákkal keverik és tapodtatják, ezért nevezik a *valatogot* még *csutkolt földnek*, *tevelugolt földnek* is. A szalmás sárral emelt falat aztán száradás után mindkét oldalról egyenletesre tapasztják, síkárolják, majd mésszel *fejérik*.

76. A ház töltése fölötti eszterha: a) Bf, b) Tr

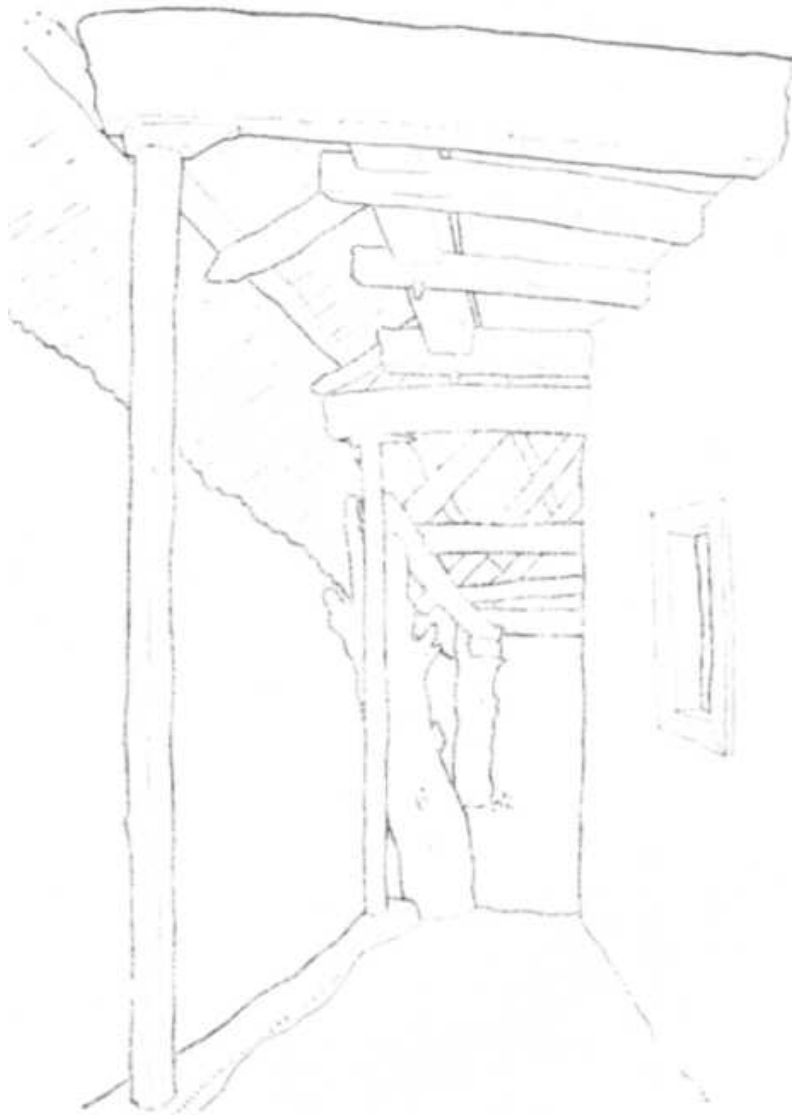

77. Özv Kicsi Mihályné 1868-ban teljesen fából és fűrész nélkül épült háza: a) töltés fölötti fedél részlete, Bf.

Az erdők államosítása óta — a még fokozottabb takarékoskodás érdekében — a Tatros mentén terjed a *kirpiczfal* (hatalmas vályogtéglából) építése. Hogy az itt gyakori *fődingás* miatt a falak össze ne dőljenek, félméterenként szegesdrótot feszítenek ki a sasok közt. A vályogtéglaházak mennyezete is deszka helyett már tekerccsel készül, úgy, hogy a sártekerccses karókat a folyógerenda közé szorítják be, majd alulról *pozdorjás sárral* verik be simára. A Szeret-terén a vályogtéglafal neve *tizikfal*, s az így épült házak mennyezete már itt sem deszkás, hanem fehérre meszelt *párdusálás padló* (Bf) vagy *plafon* (Ta): a folyógerendák közé, a gerendák oldalára szegzett *lécpapucsok*ra kettéhasított nyárfadarabokat fektetnek padolásnak, majd ennek aljára vesszőhálózatot szegeznek, hogy ez tartsa a fölvert sarat. Tapasztás és sikárlás után kimeszelik a mennyezetet (82c). Főleg a kilér kaphat ilyen tapasztott mennyezetet, mivel itt hiju és terhelés nincs.

Különben 1920 óta módosabb új házaknál már mindenfelé terjed a *sima* deszka mennyezet is: a mestergerendát a folyógerendák fölé helyezik (előbbihez csavarokkal fogva az utóbbiakat), hogy a folyógerendákra „alunant verhessék fel” a deszkákat. Azóta terjed fokozatosan a deszkapadló, a deszkázott tornác és a széles ablak is, annyira, hogy az 50-es években már csak a legszegényebbek építettek *fődesházat* szabadon hagyott töltéssel és szűk ablakokkal.

A tetőszerkezet és fedőanyag változásairól már szó volt, úgyszintén egyes fa építőelemek (tornácoszlop, -mellvéd, házcsúcsnyárs stb.) újabb díszes kiképzéséről. De különféle módjaival találkozunk a nem szerkezeti elemek által való újabb díszítő törekvéseknek is. Ilyen pl. a ház eszterehéja alatt fölshegzett, cifrán kifűrészelt deszka *házkoszorú*, amely az újabb (támasztott) fedélszéknél szabadon maradt koszorúgerendát leplezi (55), vagy pl. a körben lenyúló hatalmas síkობól álló fedél apró zsindegy végeinek ki faragása, a

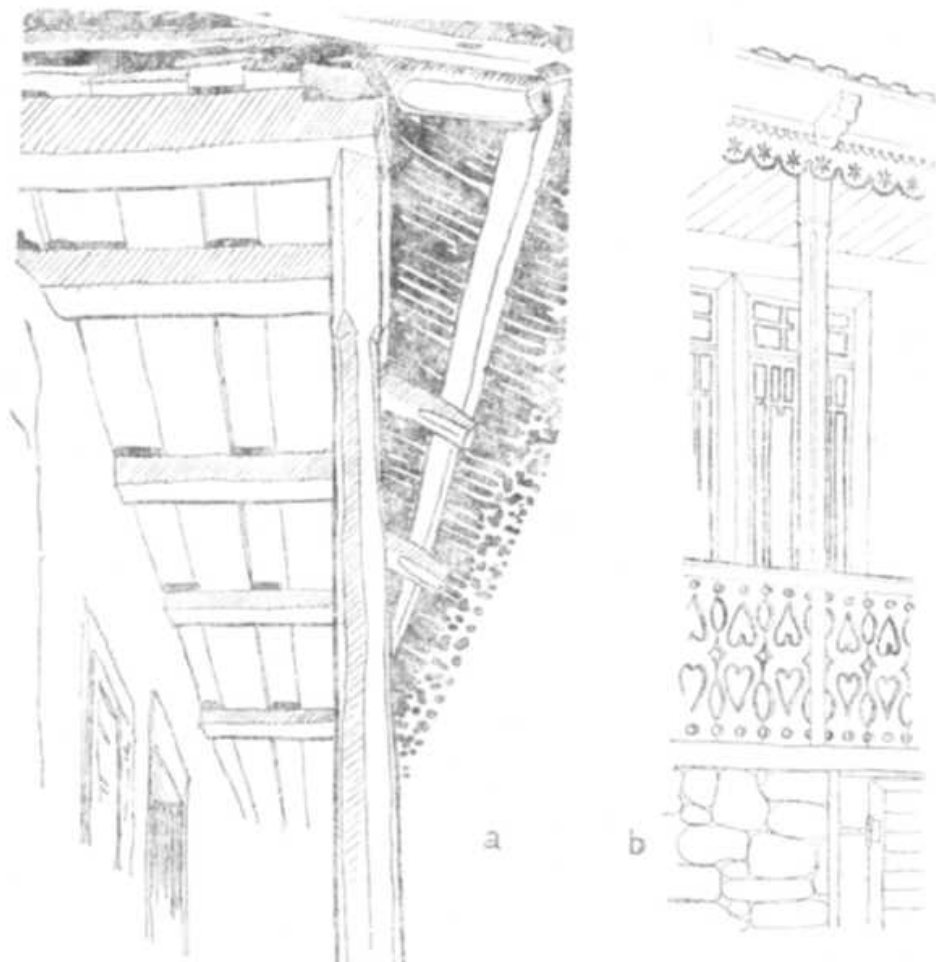

78. Előbbi ház *tőtése* a *lőkötőkkel* és a ház mögötti *állás az ágasokkal*, Bf.

zsindely pikkelyszerű fölverése és a tetőgerincen tarajszerű kicifrázása (83a, n). Ugyanakkor az új nagy ablakok és belső üveges ajtók üvegfelületeit keleties lécrácsdíszrel tagolják az újdonsült csángó asztalosok (65—68, 71). A 60-as években aztán már mindenfelé találkozunk a külső vakolatdíszítéssel is, amelynek alkalmazásával együtt terjed a házhomlokzat tarka festése is.

A ház beosztása

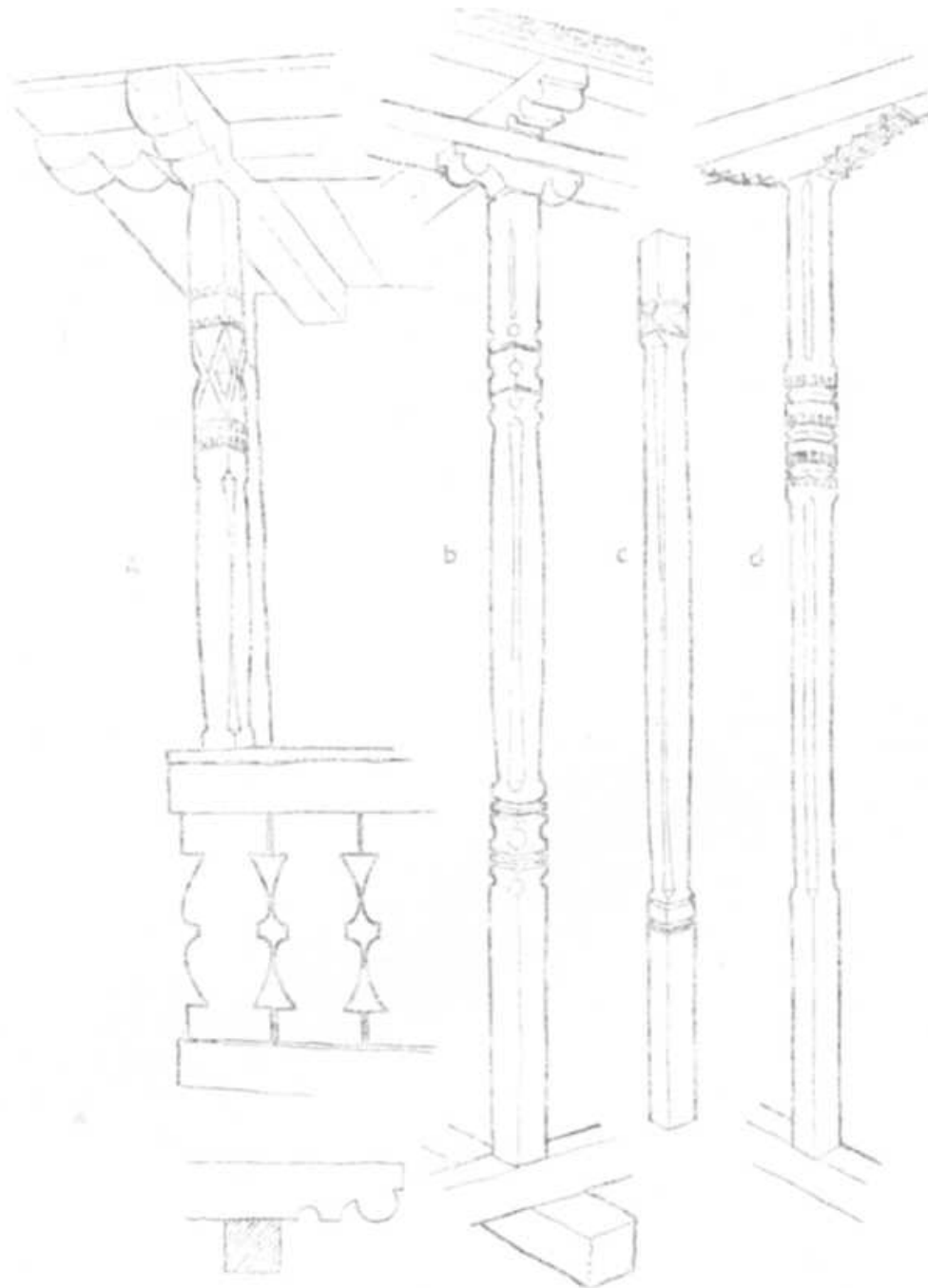
Míg a ház építésénél alkalmazott anyagok és szerkezeti megoldások elsősorban a természeti és emberi környezet adottságainak, valamint a technika fejlettségének függvényei, a ház beosztása már a benne lakók sajátos életformájával, családi-társadalmi életével és ennek megfelelő lakásigényével áll szoros kapcsolatban. Így a ház beosztásának időben vagy térben végbemenő módosulásait is főleg az utóbbi tényezők befolyásolják.

79. *Tótés*-részletek, Bf: a) régi háztöltés fölötti fedélrészlet, b) Petrás János 1932-ben épült házának részlete, fent *házkoszorú*, alatta *lókötő* és *cserdák* a *tótés*nél, alatta boros *pince*.

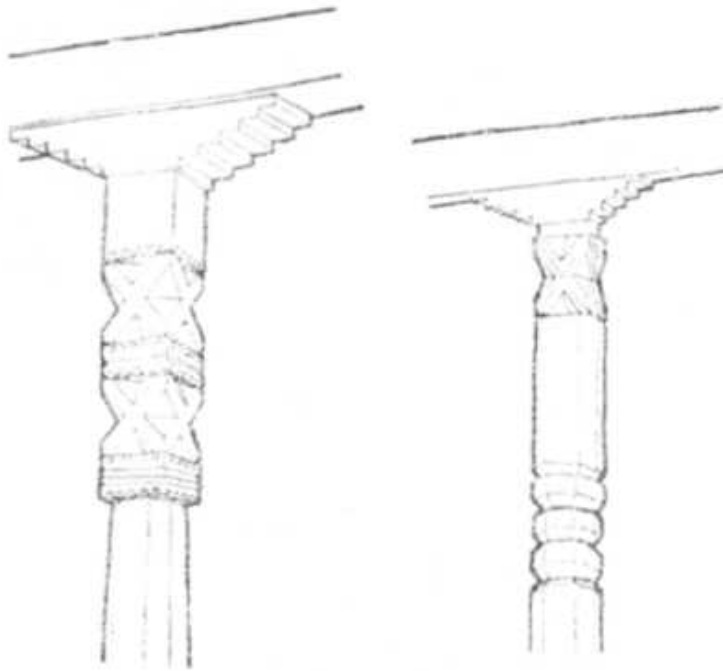
A kezdetleges lakóház a csángóságnál is egyetlen helyiségből álló hajlék volt. Eme épületformát napjainkig a sütőház-, illetve nyárikonyha-számba menő *tüzelő* vagy *buketéria* őrzői (51, 55, 88, 89a-b), amely a családnak még most is időszakos lakása. Rendes lakásul épült egysejtű házat napjainkban már csak minden harmadik faluban, özvegyasszonyok, elesett szegény emberek birtokában ha még találunk (64). Úgy látszik azonban, hogy a tüzelőben fennmaradt egysejtű hajlék ősbibb forma, mint az itt-ott még fellelhető valódi házacska; erre mutat pl., hogy előbbi ajtaja még a tűzhellyel szemben, utóbbié viszont már a tűzhely felőli oldalon van (akárcsak a fejlettebb, többsejtű házaké), és hogy a tüzelő többnyire még a föld színén áll, míg a kis egysejtű háznak feltöltött házföldje, ajtó előtti töltése, valamint az egész bejáratot eső ellen védő szélesebb eresze van.

A bejárat előtti *tótés* az első lépés az egysejtű hajlék tovább terjeszkedése irányában, hiszen a napos, száraz, esővédett töltésen már különféle dolgok tarthatók, száríthatók, s rajta, mint sárpadon, ülőmunkák végezhetők, pok-

80. Lőkötők, Bf: a) *cserdákos ház* előtti, b) *tőtéses ház* előtti és c) *buketéria* előtti lőkötők, d) Zsóka Erzsi házának lőkötője, fent vésett díszítésű *papuccsal*.

róccal letakarva pedig fekvőhely, sőt fa-„bútor” is van: az eszterhéj alatti szárítórúd, a falba ütött faszeg vagy az eresz alatti gerendavégek formájában. A régi népes családok apró házai előtti töltésnek igen nagy jelentősége lehetett (a tamási cigányok kis hajlékai előtt a töltésen apró asztalkát és szé-

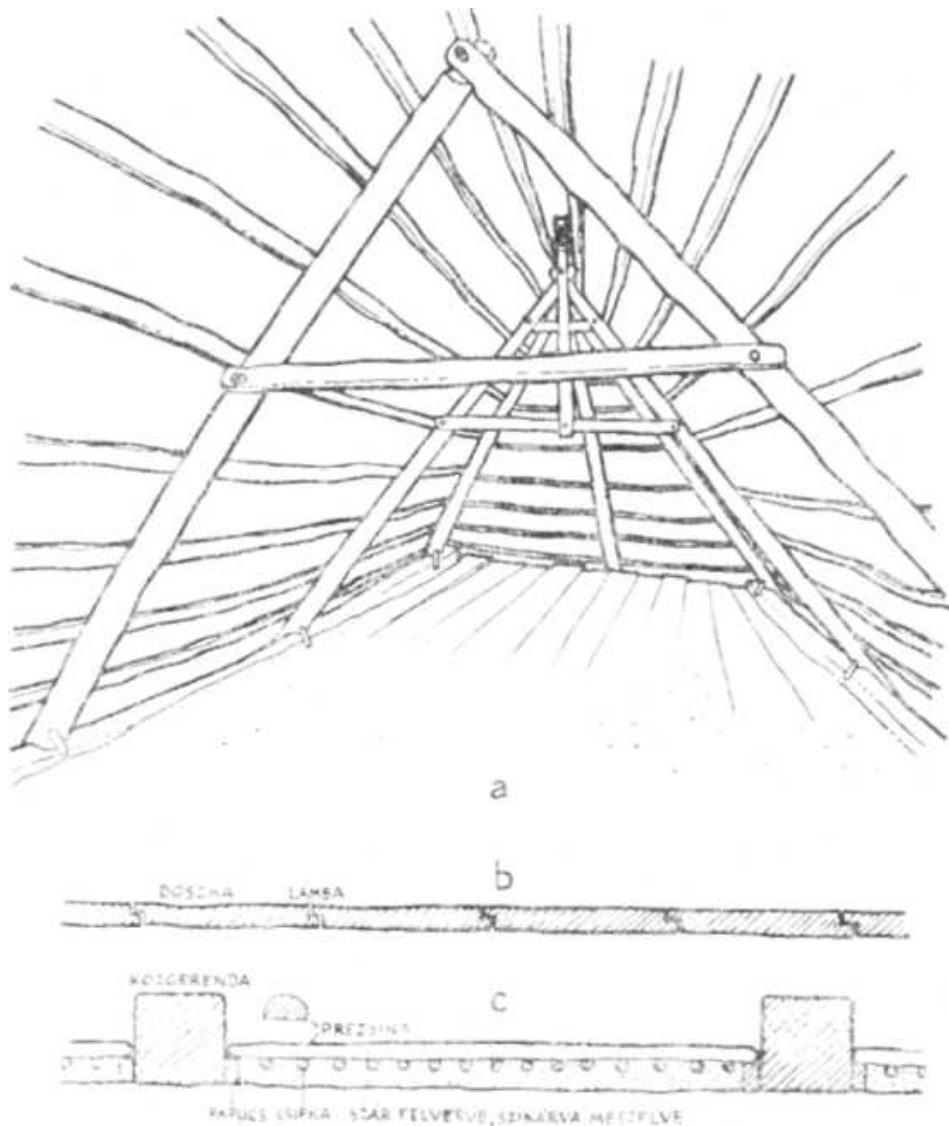

81. Lőkötők felső fele: a) *lőkötő kicsánva* (díszített oszlop), fent *papuccsal*, Ka; b) ugyanaz, Pl.

keket is láttunk). A bejárat előtti töltés szélesítése azonban — a töltést védő eszterhøj maximális megnyújtásának megfelelően — csak 70 cm-ig fokozható; további szélesítés csak úgy érhető el, ha a folyógerendák koszorútartó végeit előre kinyújtják. Ilyen építészeti fogással voltak elérhetőek a 80—100 cm széles esővédett töltések (78), ha pedig a folyógerendák végeit oszlopokkal is alátámasztották — melyhez aztán a kezes jöszágot is odaköthették, mint erre az oszlop *lőkötő* neve is utal —, alatta akár 1,20 m széles töltést, illetve még jobban is kihasználható mellvédes tornácot is képezhettek (79, 80).

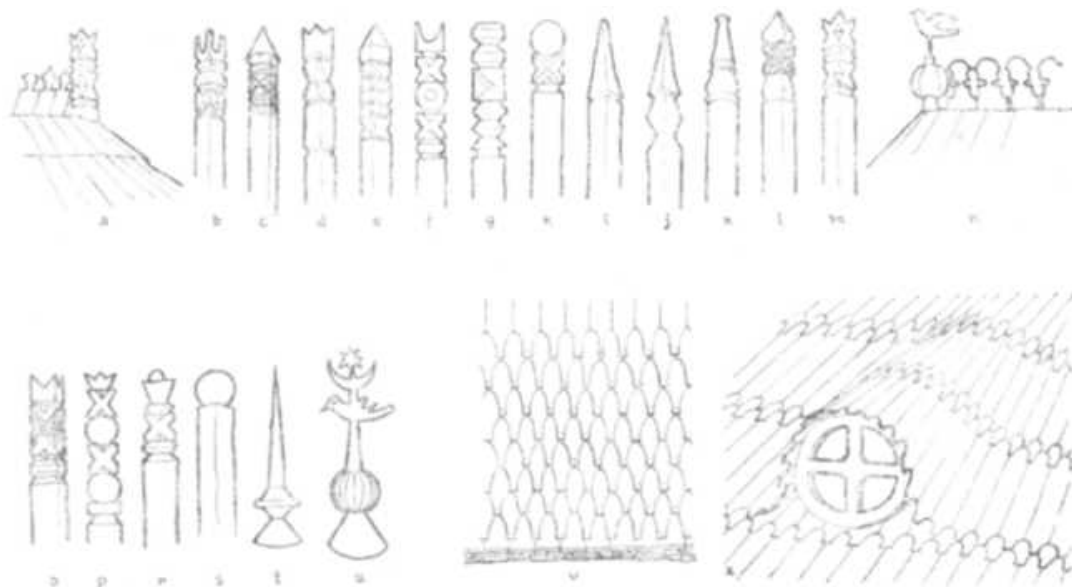
A töltés-tornác szélesítésének azonban — a folyógerendák korlátolt hosszúsága miatt — ez volt a felső határa, s így a folyógerendák irányában egy második lakóhelyiség nem jöhetett létre; ez csakis oldalt volt lehetséges. Oldalt, ajtó nem lévén, a fedélsíkot (a szarufák lecsüngő végeinek megtoldásával) szinte a földig megnyújthatják. Gyakoriak is az olyan csángó épületek — házak, nyári konyhák, pajták —, amelyekben oldalt mélyen lenyúló és földbe vert sasokkal (*ágas*) alátámasztott *eresztékeket* (Bf), *leeresztéseket* (S) találunk (52, 53, 55, 66, 67, 71, 74c). Melléképületeken ezek az ereszaljak az elülső (keskeny) oldalukon mindig nyitottak, esetleg oldalt, hátul pedig derékmagasságig vannak elkertelve, hiszen többnyire szekér, szerszámok tartására szolgáló *sáprunok*, *kilérek*, *fészerek*; az egysejtű lakóház oldalán keletkezett ereszaljak viszont már körben falat s elől ajtót kapnak. Így keletkeztek egykor azok a kezdetleges lakóházak, amelyeknél a töltés felől külön-külön ajtó vezet a tulajdonképpeni házba és a mellé toldott keskeny ereszalji helyiségbe (66—67). E két bejáratú — ház + ereszalj összetételű — házformát Bákó vidékén már csak a faluszéli cigányok őrzik. Viszont a házfejlődés e jelentős fokának továbbfejlesztésével alakulhatott ki a románság jellegzetes külön bejáratú két-szobás háza.

A csángó lakóház alaprajzi alakulása az egykori ház + ereszalj fejlődési szakaszból sajátos fordulatot vett: az ereszalji rész itt is azáltal vált a lakó-

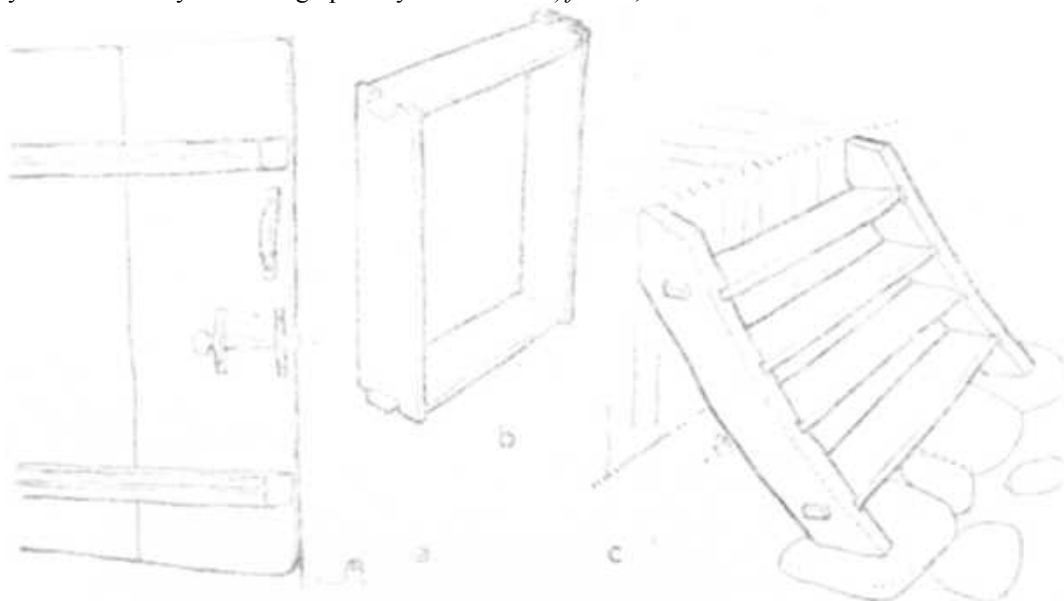

82. Régi (1868-ban épült) ház *hijuja*: a) a lakóhelyiségek *felsőpadlása* tapasztva, a *szarvazók kakasülővel* és házcsúcs *bulddal*, Bf; b) a *felsőpadlás hagyományos deszkázása*, Kl; c) *tapasztott mennyezet*, Bf.

ház szerves részévé, hogy az egész fedélszék oldalt való megnyújtásával (folyógerendák és szarufapárok hozzáiktatásával) rendes falu és mennyezetű helyiséggé vált, viszont a korábbi „ház” ajtaját is áttették erre az oldalra, s így a kétsejtű háznak is egyetlen bejárata maradt, az előtérként is szolgáló új lakóhelyiségen át. Az új helyiségnek ma már csak a sokféle (Ka, Mf, O stb.) használt *eresz* elnevezése utal korábbi fedéleresz alatti helyiség voltára, mert a gyakrabban használt *szín* elnevezés (szláv „szény” = árnyék, fedél alatti árnyékos hely) legfeljebb a helyiség egykori fal nélküli voltára utal, közvetve. A fedélszék oldalt való megnyújtásával keletkezett szín, eresz elődjét — épületszerkezeti szempontból — a régi házakhoz toldott mellékhelyiségben, a csángó állásban találjuk föl.

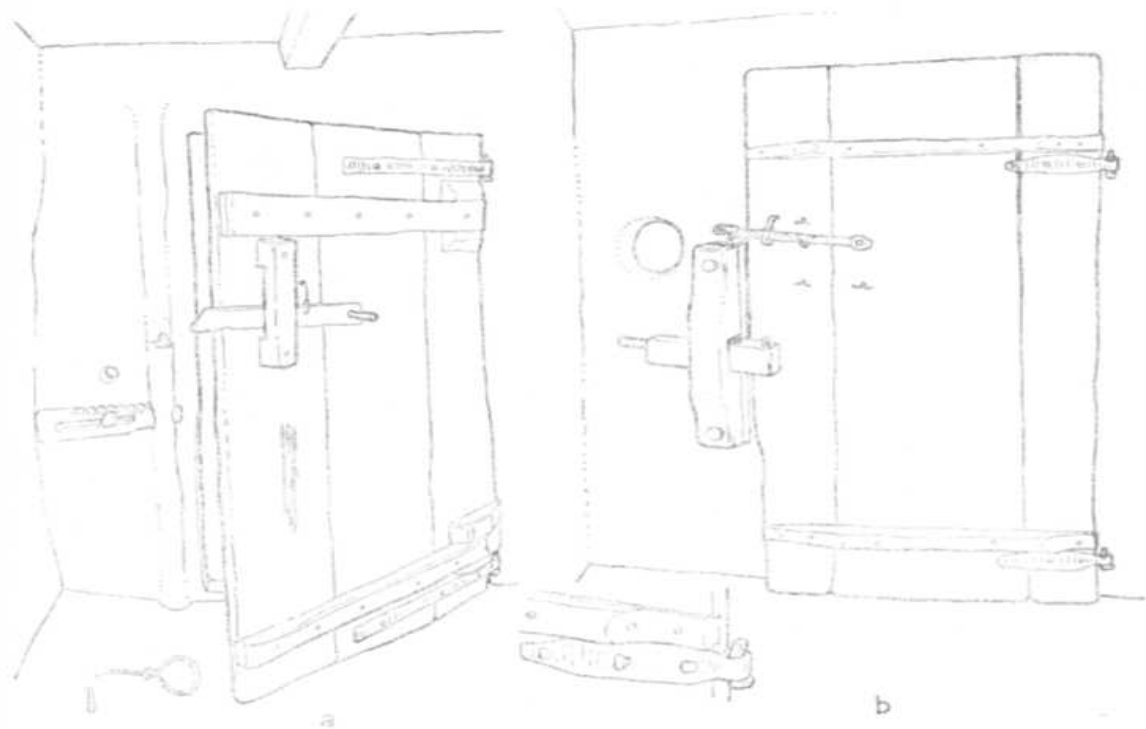

83. A ház és csűr fedelének dekoratív elemei. Házcsúcs-nyársak (*buldok*) és zsindelezés: a-d) Bf; e-f) Ka; g-h) Ta; i-n) Bf; o) Pl; p-r) Szf; s-t) Pu; u) O; zsindelezés: v) homyolatlan zsindeley 3—4 rétegű pikkelyes rakása és z) *füstlik*, Bf.

84. *Kamaraajtó* belülről dróttal mozgatható faretessel (a), ablaktok (b) és *cserefa garádics* (c), S.

Az *állás* (54, 78, 90g, 91b-d) mindig a ház *külső*, *külső* (hátsó) végén toldódik az épülethez, de nem az eresz, hanem az egész fedélszék megnyújtásával. A széles állás hozzáépítésével válik a régi csúpos sátoztető gerinces sátoztetővé, sőt az új rész fölött gyakran nyerges tetővégződést is kap, s ugyanakkor megindul a ház hátulso oldalán való fokozatos nyújtása. Az állás földbe állított sasokra (*ágas*) épített tető, legfeljebb oldalt s hátul valami ideiglenes

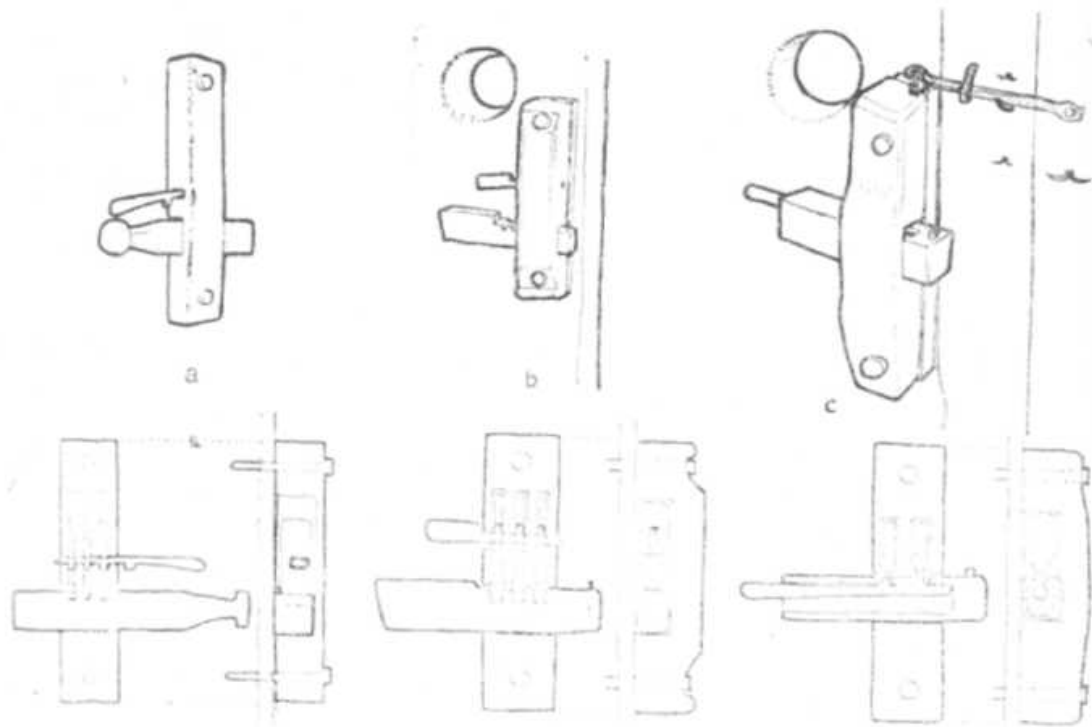

85. Színajtók belülről: a) madzag húzójú fapeckes és vaskulcsos fakócsolós ajtó, Ff; b) kilinccsel emelhető vaspeckes és fakócsolós ajtó (lent részlet a vassorkon forgó balamárral), Bf.

sövényfallyal ellátott téres hely, főleg állatok tartására (néhol át is alakították zárt istállóvá), de újabban inkább raktárféle, s innen van a lejárát a pincéhez is. Különösen az állatoknak saját pajtákba telepítésével már gyakran megtalálni itt az emberi lakás csiráját is: a tűzhelyes kemencét, sőt ágyat, padot s egyéb bútorfélét is (90g, 91c). Nyáron alkalmas hely a különféle házi munkák végzésére. A házbéli élet fokozatos terjeszkedésével az állás alá helyezik át a ház ajtaját, majd rendes falat és feltöltött házföldjét is kap a helyiség, s a ház második lakószobájává lesz (54, 78). A régi állás lakórészé váló átalakítása nyomán keletkezett két lakóhelyiséges ház mögött gyakran ismét megjelenik egy toldott nyitott állás mint a lakóház még további bővülésének szál-lásadója (90g, 91b-c).

A nyitott állásból rendes falakkal s ajtóval színné előléptetett keskenyebb helyiség csak belépőül (hogy a külső nedvességet, sarat, port legyen hol lerázni, s a hideg se hatoljon közvetlenül a házba), ideiglenes rakóhelyül (kézbeli dolgok, felsőgúnya, tűzifa, konyhára szánt termények stb. részére) és bizonyos

mocskosabb házi munkák téli végzésére (kukoricacséplés) szolgáló fűtetlen előszoba. Szélesebb formája azonban gyakran a ház második tűzhelyes és mele-

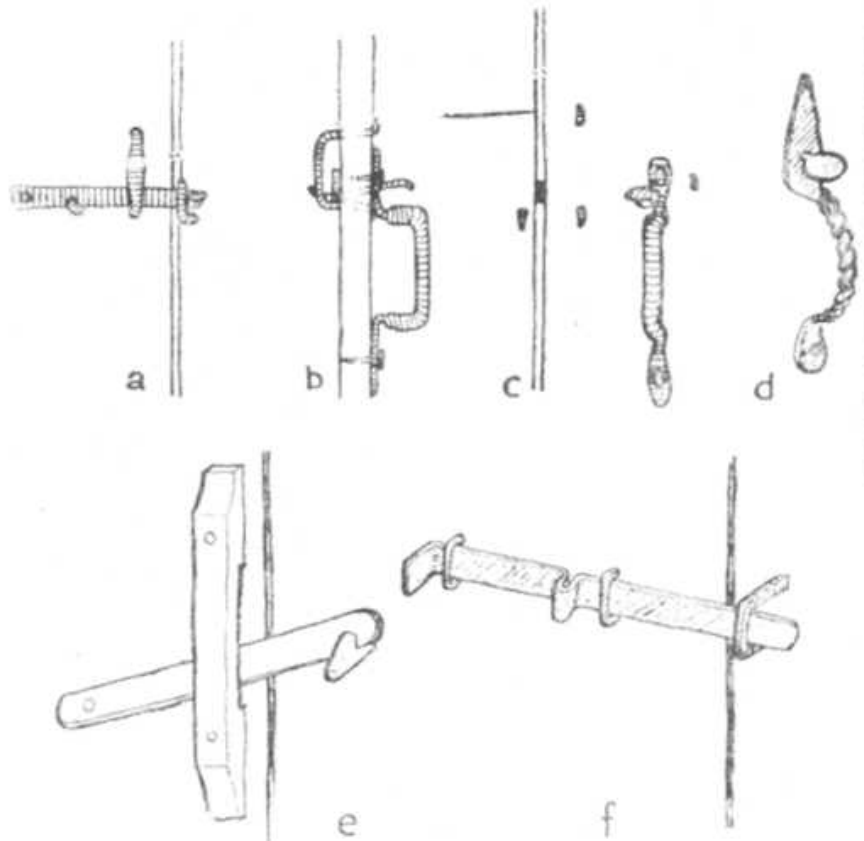

86. Kócsolók a színajtón (kócsoló, benne *kutyafiak*, *tüke* és *kócs* részekből): a) Ff, b) Gy, c) Bf.

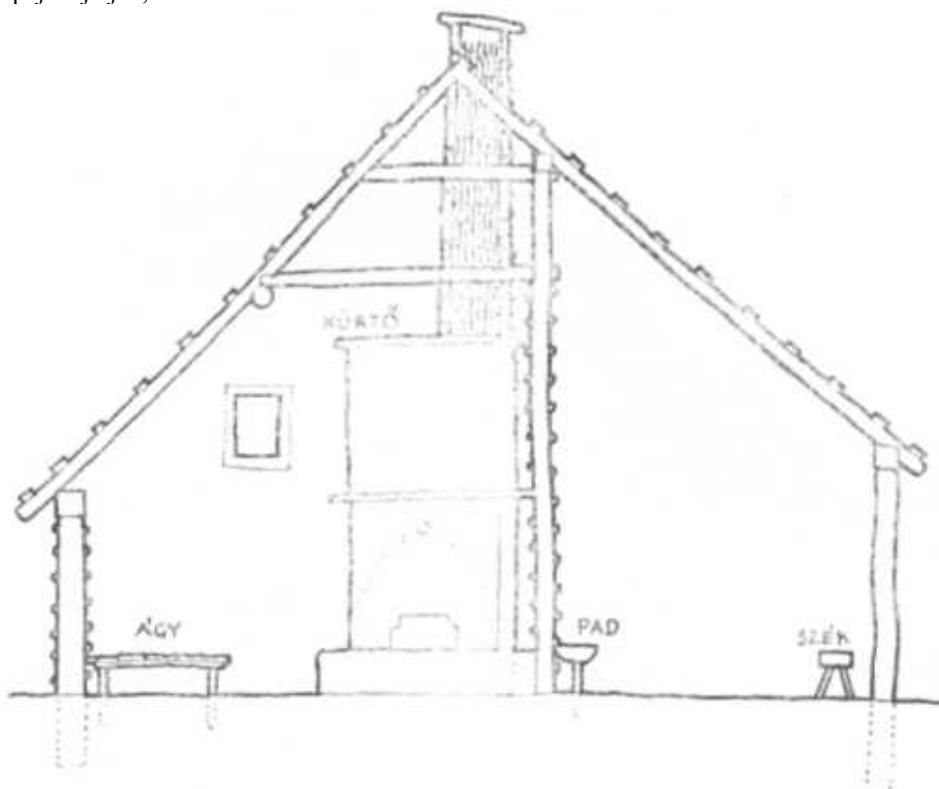
get tartó mennyezettel is ellátott lakóhelyiségévé alakulhat (56, 90a, f). Még gyakoribb azonban, hogy — a székelyföldi vagy Hunyad vidéki saroktornácos-kamarás ház alaprajzi fejlődéséhez hasonlóan — a helyiség első, padlás nélküli felét fenntartották belépőül (*eresz*), míg hátsó felét elfalazták raktáru szolgált *kamarának* (91c-b), így választva szét a korábbi helyiség (*állás*, *szín*) kettős funkcióját.

A szín első fele (illetve az *eresz*) sokáig *padolatlan* (mennyezet nélküli) volt, itt állott a lajtorja, melyen állandóan közlekedtek a *hijuba*, ahol a füstölőnivalót felakasztva, a gabonát ládákban és kasokban, a *pujt* (kukoricát) száradni eltergetve és különféle házi eszközöket tartottak. A Szeret-terén (pl. Bogdánfalván) az 50-es években idősebbek még emlékeztek mennyezet nélküli színekre, s az északi csángóknál (pl. Szabófalván) mi is találtunk akkortájt olyan házakat, ahol a szín mennyezetgerendáira legfennebb *kéregpadlót* (fonott táblát) fektettek (91a). De a lakóház eme új részének következő fejlődési szakasza is követi a székely ház „ereszének” sajátos fejlődéséi: a belső felén levő kamara elválasztó fala egyre előbb kerül, s az így megnőtt helyiség — tűzhellyel és kezdetleges bútorokkal berendezve — *kicsiházzá* lép elő, s a háznak — a régi *ház*, *nagyház* mellett — második lakóhelyisége lesz (91c-d, 95c).

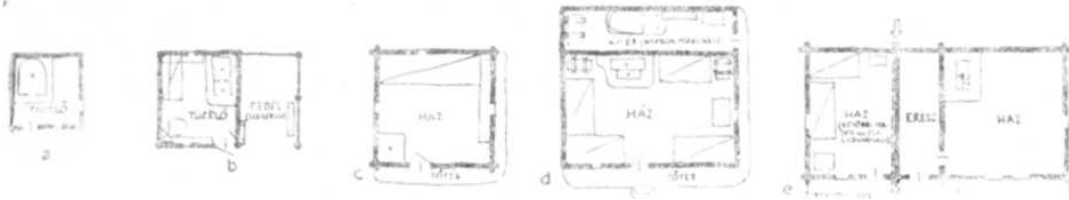
A belépő (szín, *eresz*) mögötti kamarának lakóhelyiséggé alakulásakor másutt kellett elkülöníteni kamarát. Erre mód is adódott, hiszen a múlt század közepe táján épült csángó boronaházak már oly téresek voltak, hogy — helyi kifejezéssel — „a házban meg lehetett szürülni egy szekér szénával”. Az ilyen, átlag 6 m széles ház belső feléből könnyen leválasztottak egy hosszú,

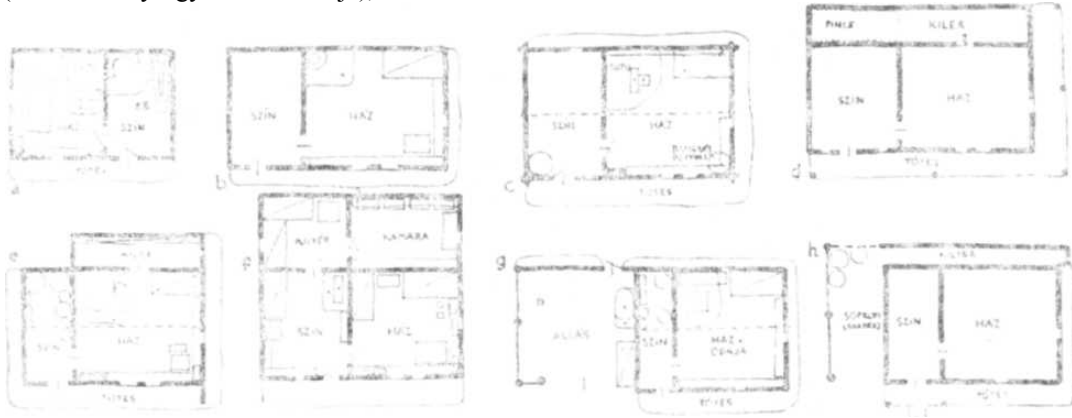
87. Ajtókilincsek: a-c) *zajtó peckelője* (*kilincsel emelhető pecek*) belülről, oldalról és kívülről, Ka; d) a *zajtó húzója* a *kilincsel*, Bf; e) *fapecek* a *marhapajtán* és f) *záur* (*retesz*) a *pajta ajtaján*, Bf.

88. *Tüzelő (buketéria)* metszete és alaprajza, Gy.

89. Tüzelő és kisház alaprajza: a) *tüzelő*, Pp; b) tüzelő (Petrás Györgynél, Gy; c) *házacska* (Kompót Józsi), L; d) ház 1916-ból (Martinka János), Ta; e) ház, későbbi toldással (Preszekár György és fia családja), O.

90. Színes házak alaprajzai: a) régi nádfedeles ház (Péter Mária), Bf; b) ház (Özv. Rókané), Tr; c) hasonló (Id. Petrás György), Gy; d) színes ház *kilérrel* (Kicsi Márton), Bf; e) hasonló (Özv. Farcádi Györgyné), Np; f) hasonló (Dogár Péter), Bf; g) régi színes ház *állással* (Kicsi György), Bf; h) hasonló (Topsi Márton), Kl.

91. *Ereszes* (rövid *színes*) és *kicsiház* (kamarás) házak alaprajzai: a) régi ház padlás-talan színnel (ennek csak első felén van sövénymennyezete), Szf; b) hasonló, belső végén *állással* (Duma János), S; c) hasonló régi ház, külön kamara és állás hozzátoldásával (Szálka Antal), Kl; d) hasonló, a végén odatoldott *istálló* (vagy *állás?*) átalakítva újabb lakóhelyiséggé, Kl; e) az *eresz* (vagy rövid *szín*) a második lakóhelyiségből elfalazva (Zsóka Erzs), S; f) hasonló, hátul *kijérékkel* (Salamon Péter új háza), Ka; g) hasonló új ház (Csicsó Antal), Ka; h) hasonló, pajta hozzátoldásával (Kolca Antal), Mf.

92. Szimmetrikus alaprajzok: a) ház+szín+ház (Piros György), Bf; b) hasonló új ház, hátul kilérrel (Piros Demeter), Bf; c) hasonló új ház (Molnár Mihály), Bf; d) hasonló épülő ház (Budó Márton), Bf; e) hasonló új ház (Ambrus Péter), S; f) hasonló 1898-ban épült nád-fedeles ház (Harangozó Antal), Kl; g) hasonló, kilérrel (Vákár Antal), Tr; h) hasonló, kilérrel (Demok György), Ta.

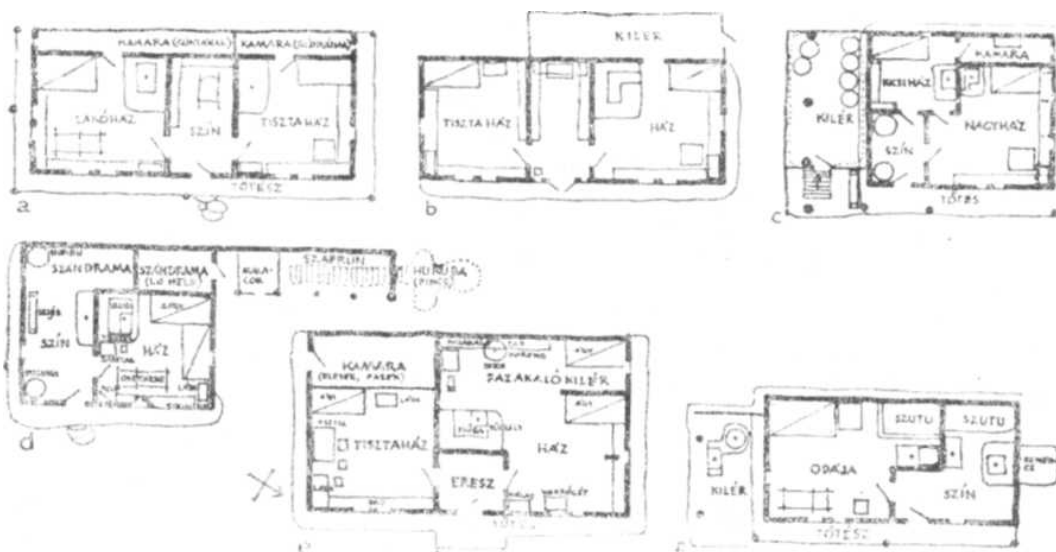

93. Szimmetrikus (ház+szín+ház) és ebből alakított újabb házak alaprajzai: a) nád-fedeles ház állással 1868-ból (Özv. Kicsi Mihályné), Bf; b) hasonló, kilérrel 1932-ből (Filep Antal), Bf; c) hasonló, állás nélkül, 1931-ből (Farkas Márton), Bf; d) hasonló (Péter Bálint), Bf; e) hasonló (Pista István), Tr; f) hasonló (Farkas Mihály), Bf; g) rövidtornácos új ház (Pista Mihály), Tr; h) rövidtornácos új ház, kilérekkel (Bélu István), Tr; i) új (1950 tájt épült) ház alaprajza (Fenyős Mihály), Bf.

1—1,50 m széles részt *kamarának*, hasonlóan a XVII—XIX. századi csíki—kászoni—háromszéki házak „oldalkamarájá”-hoz (92e-f, 93 g). Keskenyebb házak esetén kamarát a ház mögé ragasztott ereszalj (kilér) kiépítésével képeztek (90e-f, 91c-d, 92b-d stb.). Azonban e megoldások alaprajzilag és funkcionálisan is teljesen megegyezők az előző századokbeli székely házéval, még olyan részletekben is, mint pl. az oldalkamara ajtajának a nagyháztól a kicsiház felé

94. Szín (eresz) nélküli romános házak alaprajzai: a) romános ház alaprajza egy ács szerint, Kl; b) egy román ember (Rotariu Vasile) háza, Ta; c) egy eredetileg (1870 tájt) csak színnel épült, majd átalakított és kibővített (kilérrel is) ház alaprajza (Petrás János), Ka; d) új ház (Magyari György), Tr; e) régi ház (Zöd János István), L; f) régi (1870 táján) épült ház (Iker István), Ta; g) ház 1938-ból (Fekete Pisti József), Dó.

95. Különböző ház-alaprajzok: a) szimmetrikus (ház+szín+ház) alaprajzú kamarás ház (Kozsán György), Bf; b) hasonló, de kamara helyett kilér (Fülöp Anti), Bf; c) régi (1880 tájt épült), rövid színnel s mögötte kicsiházzal épült kamarás és oldalt kiléres ház (Kocsis János), Kl; d) színes ház, hozzátoldott pajtával és fészerral, Szf; e) kis ereszes ház 1932-ből, oldalházszerű fazakaló kilérrel (Aszalós István fazekas), Gf; f) télen is lakható nyári konyha (buketéria, Özv. Budó Györgyné), Bf.

költöztetése, vagy a kicsiház és nagyház közti közvetlen átjárást biztosító keskeny ajtó (91d, 95c).

A csángó ház beosztásának a székely házéval lényegében azonos belső fejlődése kb. száz éve szakadt meg. Ettől kezdve a székely ház — az országút- és vasúthálózat kiépülésével — a polgári igények és városi divatok hatása alatt fejlődik tovább (kisebb, de több szobás, konyhás, kamarás, tornácos házak), míg a csángóság újabb lakásigényei kielégítéséül a saját hagyományok továbbfejlesztése mellett a környező román parasztság és moldvai városiak házáinál látottak alkalmazásával kísérletezik. Kialakul a szoba + szín (eresz) + szoba összetételű kettősház, oldalt s hátul zárt ereszalji részekkel,

kilérekkel. A szoba + szín (eresz) összetételű egyesháztól a szoba + szín (eresz) + szoba összetételű kettősházhoz való átmenet már említett első fokát (mikor is a szín belső felében kamara, majd kicsiház keletkezik) követte az átmenet második foka: a kicsiházat — külső oldalsó fala lebontásával — terjedelmes lakószobává bővítik, mégha e nagy helyiséget gyakran továbbra is „kicsiház”-nak nevezik (91a-h), míg az egykori kicsiház helyén levő tűzhelyes, magasabb padlózatú beszögellését (az intenzív családi élet — főzés, mosás, étkezés, alvás stb. — színhelyét) már csupán *sutu* (kemence mögött) névvel illetik.

Említettük, hogy e kettősház kezdetétől honosodik meg, föltehetően közvetlen román hatásra, a csángó ház újabb, jellegzetes kiegészítő része, az eresz alatti *kilér*. Építése a Szereten túli (keleti) falvakban már az 1880-as években elkezdődött, s onnan terjedt el divatja a folyó jobb oldalán sorakozó falvakban is: pl. Somoskán 1915—20 táján, Bogdánfalván az 1920—25 közti években. Kezdeményezői a módosabb gazdák voltak, akiknek több raktározni valójuk volt. A csángók sokáig csak hátul építettek kiléreket, amelyeknek csak a házból volt bejáratuk és *kamarának* nevezték, tehát alaprajz és funkció tekintetében egyaránt a korábbi (székely-csángó) oldalkamara utóda, ámbár konstrukció tekintetében román hatásra bevezetett újítás (90e-f, 91c-d stb.). A kívülről nyíló hátsó kilérek (91f-h, 93c, h, i, 94b-c) már újabbak. Alig a 40-es évektől, főleg a Szeret bal partján, a szegényebbeknél terjednek a román módra nyári főzhelyként alkalmazott, oldalt toldott kilérek (93f-g, 94a-f), amelyek építését az egyre szűkülő telkeken a hellyel való takarékoskodás is indokolja, az újabb, kevésbé tűzveszélyes vagy tűzveszélytelen építőanyagok (zsindely, cserép, vályog, tégl) pedig megengedhetővé is teszik.

Így alakul ki idők során a mai csángó lakóház a megnövekedett igényeknek, egyre inkább elkülönülő tevékenységeknek megfelelően s benne a különféle rendeltetésű helyiségek: a lépcsőház és terasz szerepét betöltő *tőtés*, *tornác*, az előszobául szolgáló *szín*, *eresz*, a főzhelyként használt *buketéria*, *tüzelő*, a lakószobaként használt *kicsiház* vagy *lakóház*, a többnyire innen nyíló *kamara*, hátsó *kilér*, végül pedig az ünnepélyes alkalmakra fenntartott s a háziszőttesek, gúnyafélék raktárául és kiállításául szolgáló *tisztaház* (92—95). A hely- és anyagkímélés érdekében válik egyre általánosabbá itt is az ún. rövidtornác építése (93g-i), amely — az új építőanyagok mellett — az új típusú csángó ház külső képét is meghatározza.

JEGYZETEK

¹ Kós Károly: *Tájak, falvak, hagyományok*. B 1976. 103—217 (vonatkozó rész: 172—187).

² A rajzolt képek ábrái közül egyeseket Péter Dezső (16, 17, 50, 53, 58, 68, 71, 79a, 83n), Starmüller Géza (11, 22, 32m, 35j, 37, 95e-f), Szőcs Sándor (8, 38d, 83v-x), illetve Török Pál (9, 13, 15, 35e-h, 36a-e, 46b, 56, 76a), akkori gyakorló hallgatók helyszíni vázlati alapján készítettem. Ezúton is köszönöm egykori segítségüket.

³ Kós Károly: *Építkezés*. Kászon 15—95.

⁴ Petrás 1841-ben Klézsét és Lujzikalagort említi moldvai magyar *rezes* („részes”) falvaként. L. Petrás Incze János 1979. 1331.